

પ્રવક્ષ

અનુક્રમ

જાન્યુઆરી-માર્ચ ૨૦૦૬

પ્રત્યક્ષીય

ભાતીગળ અવાજોનો એકલક્ષી ઘોષ ૩

સમીક્ષા

પદ પ્રાંજલિ (કવિતા : હરીશ મીનાશ્રુ) રાજેશ પંડ્યા ૭

રાઈનાં ફૂલ (વ્યંગકવિતા : હરિકૃષ્ણ પાઠક) રમણ સોની ૧૧

અતિરેક (વાર્તા : જિતેન્દ્ર પટેલ) જયંત ઉમરેઠિયા ૧૩

પરોઢિયે કલરવ (નિબંધ : ગુણવંત શાહ) રાધેશ્યામ શર્મા ૧૬

નિગ્રંથ ઐતિહાસિક લેખસમુચ્ચય (સંશોધન : મધુસૂદન ઢાંકી) હેમંત દવે ૧૮

વરેણ્ય

ગજેન્દ્રમૌક્તિકો (કવિતા : ગજેન્દ્ર બુચ) ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૨૪

પત્રચર્યા : 'પરિષદની આરપાર' વિશે ૨૯

રસિક શાહ ૦ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૦ લાભશંકર ઠાકર ૦ રાધેશ્યામ શર્મા
મ સુમન શાહ ૦ જયંત ગાડીત ૦ પરેશ નાયક ૦ ડંકેશ ઓઝા ૦ મહેન્દ્ર મેઘાણી
મ સુભાષ દવે ૦ જયેશ ભોગાયતા ૦ માવજી સાવલા ૦ બાબુ સુથાર
૦ ભરત મહેતા ૦ કિશોર વ્યાસ ૦ મહેશ ધોળકિયા ૦ મનોજ રાવલ
૦ બાબુલાલ ગોર ૦ રજનીકુમાર પંડ્યા ૦ રજનીકાન્ત સોની

પ્રત્યક્ષ

વર્ષ ૧૫ અંક ૧ જાન્યુઆરી-માર્ચ ૨૦૦૬ સર્ળગ અંક ૫૭ સંપાદક રમણ સોની

પ્રકાશક અને મુદ્રક શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
ટાઈપસેટિંગ : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૦૬ ફોન : ૨૬૫૬૪૨૭૯
મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૮

લવાજમ અંગેની વિગતો

વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૨૫૦

આજીવન સભ્યપદ : વ્યક્તિ રૂ. ૧૨૦૦ સંસ્થા રૂ. ૧૫૦૦

શુભેચ્છક સભ્યપદ : વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થા રૂ. ૨૫૦૦

વિદેશ માટે લવાજમ : વાર્ષિક : ડોલર ૧૫, પાઉંડ ૧૨; આજીવન : ડોલર ૧૦૦, પાઉંડ ૭૫.

લવાજમની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડરથી કે ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે. બહારગામના ચેક સ્વીકારાતા નથી.

ચેક / ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે જ લખવા વિનંતી.

મ. ઓ. મોકલનારે સંદેશાની જગાએ પોતાનું પૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.

લવાજમ મોકલવાનાં સરનામાં

વડોદરા : શારદા સોની, ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, ટાગોરનગર પાછળ, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

હાથોહાથ લવાજમ નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે : અહીં મ.ઓ. કે ચેક ન મોકલવાં.)

મુંબઈ : નીતિન મહેતા ૪૦૧/બી, શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ), શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી (પ.) મુંબઈ ૪૦૦૦૮૨

ભાવનગર : જયંત મેઘાણી પ્રસાર, ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ ભાવનગર ૩૬૪૦૦૨

રાજકોટ : નીતિન વડગામા 'તાંદુલ' સ્વાતિ સોસાયટી, વિરાણી સાયંસ કોલેજ પાછળ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૫

વલસાડ : ઝાકળ એજન્સી, ૧૮, મણિબાગ, ધરમપુર રોડ, અબ્રામા, વલસાડ - ૩૯૬૦૦૭

અમદાવાદ : ઇમેજ પબ્લિકેશન : ૧-૨, અપર લેવલ, સેન્યૂરિ માર્કેટ, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬

(ઇમેજમાંથી છૂટક નકલ પણ મળી શકશે. આ અંકની કિંમત રૂ. ૫૦)

'પ્રત્યક્ષ'નું લવાજમ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એટલે અધવચ્ચે ન મોકલતાં ડિસેમ્બર (મોડામાં મોડું ફેબ્રુઆરી) સુધીમાં લવાજમ મોકલી આપવા વિનંતી

'પ્રત્યક્ષ' વર્ષમાં ચાર વાર - માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રકાશિત થાય છે. એના પંદરેક દિવસમાં અંક ન મળે તો, સ્થાનિક ટપાલ-કચેરીમાં તપાસ કર્યા પછી, જાણ કરવી.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

રમણ સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

ફોન : (૦૨૬૫) ૨૩૫૭૧૮૭, ૯૨૨૮૨૧૫૨૫૭ E-mail : ramansoni૧૧@yahoo.com

પ્રત્યક્ષીય

ભાતીગળ અવાજોનો એકલક્ષી ઘોષ

એક સદી પછીના નવા પ્રસ્થાનબિંદુ આગળ ઊભેલી કોઈ પણ સાહિત્યસંસ્થાએ, પોતે સમયના ધક્કાથી નહીં પણ સમયની સાથે સક્રિય રહીને સદી વટાવી છે એ ગૌરવ સ્થાપિત કરવાનું રહે. એ સંદર્ભે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું, ગયા અંકના 'પ્રત્યક્ષીય'માં દોરેલું ઝડપી પણ પાર-દર્શી ચિત્ર ઘણા સાહિત્યકારોને સ્પંદિત કરી ગયું એ મને એક બહુ જ મહત્ત્વની ઘટના લાગે છે. પરિષદે, વિદ્યાકાર્યોની આવી ખાધ સાથે, હવે નવી પ્રસ્થાનરેખા પરથી કેવી રીતે સક્રિય થવું જોઈશે એ અંગેનાં અનેક સુચિતિત સૂચનો, પૂરતી ચિકિત્સા અને ચેતવણી સાથે, આપણા આ વિદગ્ધ લેખકો અને સાહિત્યરસિકોએ આ અંકના પત્રચર્યા વિભાગમાં રજૂ કર્યા છે. એટલે અહીં આરંભે જ, એ બધા અવાજોના મર્મ-અંશોનું સંકલન હું રજૂ કરું છું. આ વાંચતાં પહેલાં વાચકો એ સર્વ પત્રો વાંચી ગયા હશે તો મારી આ વાત સાથે એની વિશેષ સંગતિ રચાશે. સંપાદકીય લેખ 'પરિષદની આરપાર' વિશે આટલા સુચિતિત પ્રતિભાવો સાંપડ્યા એ, એક વૈચારિક આંદોલનની રીતે, આનંદ થાય એવું છે. એ મને ઈષ્ટ પણ હતું – ઈષ્ટ એટલા માટે કે વિચાર-સક્રિય કેટલાક અવાજો ઉપર ઊઠે તો કેટલાંક મનસ્વી – ને પરિણામે દૂષણ વધારનાર તત્ત્વો – કંઈક અટકે અને બીજા કેટલાક અકારણ પરાવલંબી રહેવામાંથી નીકળી કર્તવ્યસભાન બને. અને તો, પરિષદ નિરવરોધપણે સાહિત્યલક્ષી, વિદ્યાલક્ષી બને.

લેખ સમયસરનો ને ઉપયોગી છે એવો રાજીવો ફોનથી ને રૂબરૂ વાતચીતમાં વ્યક્ત કરનાર પણ ઘણા મિત્રો છે. એવા અવાજોનું પણ ઘણું મૂલ્ય છે – વિધાયક સંમતિ અને જાગરૂકતાની દૃષ્ટિએ.

આ બાબત અંગે રસિક શાહ જેવા તત્ત્વ-વિચારકે પોતાની સંડોવણી વ્યક્ત કરી એ રાજી થવા જેવું છે. સાહિત્યકારોની નબળાઈને એ સમજે છે એટલે, એમને ખૂબ જરૂરી લાગ્યો હોવા છતાં, 'વૈકલ્પિક સંગીન કાર્યક્રમ'ની શક્યતા એમને ઓછી દેખાય છે. પણ સૂચિત વિદ્યાકાર્યો જ સાહિત્યકારોની 'ઇમેજ' ઊજળી કરશે એ એમની વાત માર્મિક છે. પણ એટલે જ, અસહકારવાળી એમની વાત સ્વીકારી શકાય એવી નથી, કેમકે એથી તો, ઊલટું, અનિષ્ટ કરનારને જ મોકળું મેદાન મળે – એવું થયું પણ છે. ધીરુબહેને પ્રમુખ હોવા છતાં વહીવટી દાબનો અનુભવ કરેલો એ શું બતાવે છે ? રસિકભાઈ ગયા બે વર્ષનાં 'પરબ'નાં એટલાંક પાનાં, ન જોયાં હોય તો, જોઈ જાય તો 'ગદ્ગદ ગાન' શા માટે એનો એમનેય અનુભવ થશે.

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ આખા ઉપક્રમને 'વ્યાપક હિત'નો ગણીને એને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકી આપ્યો છે ને મહત્ત્વનાં નિરીક્ષણો આપ્યાં છે. એમણે કહી એ સલાહકાર સમિતિ ઘણી મોટી – ૩૫ વ્યક્તિઓની હતી. એ બધાં નામ 'સાહિત્યનો ઇતિહાસ'ના પાંચમા ખંડમાં છપાયાં છે. એમાં, સાહિત્યના ઇતિહાસ સાથે દૂરનો સંબંધ પણ ન હોય એવાં કેટલાંક નામ, કદાચ તત્કાલીન હોદ્દાઓ હોવાને જોરે, પણ પ્રવેશવાં છે. એ તો ઠીક, પણ એમાંથી છેવટે જે પરામર્શન સમિતિ તારવવામાં આવી એમાં સાહિત્યકોશનાં ને ઇતિહાસનાં કાર્યોમાં સીધું પ્રદાન ધરાવનાર ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, જ્યંત ગાડીત, ધીરુભાઈ ઠાકર, જેવા કોઈ જ નથી ને પ્રકાશ ન. શાહ જેવાનું નામ છે ! શ્રી ટોપીવાળા કહે છે એમ, ઇતિહાસના આ ખંડનાં કેટલાંક પ્રકરણો આસ્વાદ લેખો જેવાં છે ને ઇતિહાસની કશી સંકલના ઊભી થઈ નથી – એમાં, સંપાદક ઉપરાંત, આ પરામર્શકોનો ઘોષ પણ ખરો ને ? એમણે છેવટે શું જોયું - ચકાસ્યું ?

લાભશંકર ઠાકરે ટૂંકા નિર્દેશો કર્યા છે પણ એમની નિસબત ઉપર ઊઠતી રહી છે. પરિષદ ચર્યા-સંવાદની (ડાયલોગ – સંભાષા – ની) ભૂમિકાએ પ્રવૃત્ત થાય તો એક 'સહિયારો આલેખ' થાય એ એમનો મુદ્દો વિચારણીય છે. પણ, પગથિયાં રચીને, પોતે સૌથી ઉપરને પગથિયે બેસી જનાર 'ગુરુ'ઓ, આવા સમાન સ્તરે રહેતા મંડળી-વર્તુળમાં બેસવા તૈયાર હશે ? એ માટે તો અર્વાચીન સુધારકોના અગ્રણી દુર્ગારામ મહેતાજીના જેવી સમજ-સંયમભરી સાચી નમ્રતા જોઈએ. ઐતિહાસિક 'માનવધર્મ સભા'ના આ સ્થાપકે છેક ૧૮૪૩માં કહેલું : 'આ સભામાં કોઈ મુખ્ય ગુરુ નથી, અન્યોન્ય વિચાર કરવાનો સર્વને અખત્યાર છે.'

રાધેશ્યામ શમ્ભુએ ‘રંગીન સવાર’નો આશાવાદ પ્રગટ કર્યો છે એ, આમ તો, આપણને સૌને ઈષ્ટ છે. પરંતુ એમના આખા પત્રમાં ચિંતાનો ભાર, વિમાસણ, પણ છે જ; ને એમાં એમની વિચારશીલ સંડોવણી વરતાય છે. તંત્રો વિશે ‘ઘોર અજ્ઞાન’ હોવાની સ્વીકાર-દિલગીરી એમણે બતાવી છે, પણ એ જરૂરી ન હતું કેમકે તંત્રોમાં અંદર શું ચાલે છે એ ન જાણ્યું હોય તોપણ એનાં પરિણામો કેવાં આવે છે એ જોઈને પણ તોલ થઈ જ શકે – ને એ રાધેશ્યામભાઈના પત્રમાં નિર્દેશ પામ્યું જ છે. (બીજા પણ ઘણા મિત્રોએ ફોન પર કહેલું કે, અમે ‘અંદરનું’ કશું જાણતા નથી..)

સુમન શાહે એક ખૂબ જ મહત્ત્વનું રોગલક્ષણ – સિમ્પ્ટમ – ચીંધી આપ્યું છે : પરિષદમાં લોકશાહી છે કે લોકશાહીનું માત્ર ખોખું ? અને ઉમેર્યું છે કે ખરેખર તો ઠાકોર-ભાયાત રસમ ચાલે છે. વળી ઉમેરી શકાય કે મુખી-પસાયતા પદ્ધતિ ચાલે છે. ટૂંકમાં, ખોખાનો લાભ લેનાર વધ્યા છે કેમ કે ચહેરા-અવાજ ધરાવનાર સાવ ઘટી ગયા છે. એમણે પણ, લાભશંકર ઠાકરની જેમ, પરિષદે ચર્ચા-મંચ પર આ આખી વાત લઈ જવામાં શ્રેય છે એના પર ભાર મૂક્યો છે. તો, એમણે કલ્પેલો વીરભદ્ર ઊભો થાય...

જ્યંત ગાડીતે પરિષદમાં, સાહિત્યકોશના સંપાદનમાં કામ કર્યું છે એટલે એમણે – ચંદ્રાકાન્ત ટોપીવાળા અને પરેશ નાયકની જેમ – પરિષદની કાર્યપદ્ધતિ અને એનાં પરિણામોનું સ્પષ્ટ ચિત્ર આંક્યું છે. ઉત્તમને બદલે ‘બીજી, ત્રીજી, ચોથી હરોળના માણસો’ પાસે કામ લીધા કર્યું અને ‘વહીવટકારોનું લક્ષ્ય સાહિત્ય પરથી ખસીને ક્યાંક બીજે કેન્દ્રિત થઈ ગયું’ – એવું નિદાન એટલે જ એ કરી શક્યા છે. મારી વાત પણ આ જ હતી : વહીવટીતંત્ર તો જોઈએ જ ને ? પણ જેમ ચંદ્રાકાન્ત ટોપીવાળાએ, પોતે કુશળ વહીવટકાર હોવા છતાં – એ કુનેહને આંતરિક ચાલકબળ તરીકે રાખીને – ‘પરિષદમાં વિદ્યાપ્રવૃત્તિનો હાથ ઉપર રાખ્યો.’ એમ થવું જોઈએ. મેં કેવળ તંત્રપરકતા વધતી જાય, એમ કહ્યું એ પણ આ ‘વહીવટ’ માટે વહીવટ કરવાની કાર્યપદ્ધતિ સામેનો વાંધો છે. ‘વહીવટી દાબનો અનુભવ એમાં કાર્યરત વિદ્વાનોને પણ થતો રહેલો’ એ મારી વાત, જ્યંતભાઈએ, ‘ઉત્તમ માણસો કડવાશ લઈને ખસી ગયા’ એનાથી સમર્થિત – ને વધુ સ્પષ્ટ – થાય છે. એટલે, ખરેખર મારો ને એમનો ‘અભિપ્રાયભેદ’ નથી. પરંતુ, એમણે થોડુંક વધારે સ્પષ્ટ કરીને ઊંચકી આપ્યું એ સારું થયું. એમણે ‘કોઈ પણ સંસ્થા કે કંપની’ એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો એ બહુ અગત્યનું છે. કંપનીનું લક્ષ્ય જેમ સર્વાધિક ઉત્તમ ઉત્પાદન (ઉત્તમ પરિણામ) આપવા તરફ હોય એમ જ સંસ્થાનું લક્ષ્ય પણ ‘ઉત્તમ ફળ’ આપવા તરફ હોય – નક્કર યોજનાઓ દ્વારા.

પરેશ નાયક ચિકિત્સાભર્યા પૃથક્કરણથી સમસ્યાના હાર્દમાં ઊતર્યા છે. એમની બંધારણ-નિષ્ઠતાની વાત વિચારણીય છે – એ રસ્તે જ એમને ‘પૂર્તિ’ઓ અને ‘અગ્રણી’ઓના, ખરેખરા ને કલ્પી લીધેલા બધા જ, અવરોધોમાંથી બહાર આવવાનો ઉકેલ દેખાયો છે એ સાચું છે. સમય આવ્યે સાચો વિરોધ-સૂર ન કાઢનાર, જવાબદારી સમજવાને બદલે દરબારી બની જનાર સૌને પરિષદની વિષમતા માટે એમણે તકસીરવાર ઠરાવ્યા છે. રઘુવીર ચૌધરીની ભૂમિકા એમણે કંઈક વધુ વિગતે, દલેદલ ખોલીને બતાવી છે. ‘ચૂંટાયેલા મોટા ભાગના સભ્યો પરિષદના બંધારણનો કે એજન્ડા ઠરાવો અને મિનિટ્સનો અભ્યાસ કરવા જેટલી તરફી નથી લેતા’ એ વાત, ને રમૂજમાં કરેલું ખેતર ખેડવાનું રૂપક – એ કોઈને આકરું લાગે તોપણ મૂળ સમસ્યાને સમજવા માટે બહુ સાચું છે – આપણી સૌની ‘કમનસીબી’ બતાડી આપનારું છે. ‘એ કેવી રીતે શક્ય બન્યું ?’ કહીને એમણે જે જે બતાવ્યાં છે એ કાર્યો, એમણે નામ નથી આપ્યાં પણ પરેશ નાયક અને હરિકૃષ્ણ પાઠકે કરેલાં છે. અને બહુ જહેમત ને પૂરા અભ્યાસથી એમણે તૈયાર કરેલો કોર કમિટીનો, કારોબારીમાં મંજૂર થયેલો, અહેવાલ સત્વરે ‘પરબ’માં પ્રગટ થાય એ જરૂરી છે. મારા લેખમાં, સ્મરણચક્રથી આ અહેવાલની વાત કરવી રહી ગયેલી. એની અહીં પૂર્તિ થઈ એ સારું થયું.

‘પરિષદની આરપાર’ શીર્ષક આપતી વખતે મારા મનમાં ‘આરપાર’ સામયિકની કશી જ પ્રગટ-અપ્રગટ છાયા ન હતી એટલું કહું. ‘આરપાર’નો જાણીતો અર્થ – સોંસરું, અંદરથી પસાર થતું – લઈને હું ચાલેલો. તેમ છતાં પરેશ કરેલા હળવા કટાક્ષનો સ્વાદ હું માણું છું – એ આખા પરિચ્છેદમાં રમૂજભર્યા જે દ્વિઅર્થી સંકેતો છે એ પણ માણી શકું છું. ઉકેલી શકશે એ બધા પણ માણી શકશે.

પરેશના પત્રની એક બાબત અંગે સ્પષ્ટતા – ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરની કામગીરીનો હિસાબ કંઈ ચિમનભાઈએ માગવાનો ન હોય – એ તો ‘સાહિત્યનો, ઇતિહાસ’ના જ પરામર્શક હતા. પરિષદ(ના મંત્રી કે પ્રમુખ) નિયામક પાસેથી

સમયાંતરે વિકાસ-અહેવાલ મેળવતી રહે એ સહજ કાર્યવાહી હોય.

ડંકેશ ઓઝાએ પરિષદના ડૂરવીકરણમાં કારણરૂપ બનેલી બાબતોનું વિશ્લેષણ આપ્યું છે. એમાં ઘણા તથ્યાંશો છે. અલબત્ત, એ દેખાડતા રહ્યા છે એવો સમાજવ્યવહારલક્ષી અભિગ્રહ સાહિત્યસંસ્થાનાં લક્ષ્યાંકો નક્કી કરવામાં હંમેશાં ઉપયોગી ન પણ થાય. છતાં એમનાં વિશ્લેષણોમાં ઘણા મુદ્દા રચાય છે. ‘સફાઈ પેશ કરવા’ પરિષદે પોતાના મુખપત્ર ‘પરબ’ને બદલે ‘નિરીક્ષક’નો સહારો લીધો એ એમની – અને પરેશે પણ સ્પષ્ટપણે બતાવેલી – વાત બહુ મુદ્દાની છે. મને પણ ‘નિરીક્ષક’ની ભૂમિકા બરાબર નહોતી લાગી, બલકે કંઈક આશયગંધી લાગેલી. એમાં છપાયેલાં મંતવ્યોનો વળી પાછો ‘ઉપયોગ’ કરવામાં આવ્યો ને ચૂંટણીને – અને એમ પરિષદ-પ્રતિષ્ઠાને – દૂષિત કરવામાં આવી. મૂળ વાત તો એ જ કે ‘ખેવના’, ‘આરપાર’માં આવેલી વિગતોની સામે સ્પષ્ટતા કરવા ‘પરબ’ કેમ આગળ ન આવ્યું ? મુખપત્રનો, સર્વથા યોગ્ય એવો, ઉપયોગ ન કરવાનો મોટો અપરાધ પરિષદે કર્યો ગણાશે.

ડંકેશભાઈએ અનુવાદકેન્દ્ર અંગે સ્પષ્ટતાઓ આપી એ તો સારું જ થયું – કેમકે પ્રશ્નો એમની સામે પણ ધરાયેલા જ હતા. વહીવટી વૈચિત્ર્યે એમના જેવા સ્પષ્ટવક્તાનેય મૂઝવ્યા એ, શ્રી ટોપીવાળાએ નોંધ્યું છે એમ ‘સમિતિઓને નિષ્ક્રિય’ કરી દેતાં વિપરીત પરિબળો કેવાં વકરેલાં છે એ બતાવે છે. તેમ છતાં, ડંકેશે રાજીનામું આપીને ખસી જવાનું કર્યું એમાં કર્તવ્યપ્રમાદ તો છે જ. બેઠકોમાં જરૂરી આગ્રહો સેવીને, ન સ્વીકારાય તો જાહેરમાં લખીને એ સ્પષ્ટ થઈ શક્યા હોત.

મહેન્દ્ર મેઘાણી પણ, ડંકેશની જેમ, આપણા વ્યાપક સામાજિક સ્તર (પ્રજાકીય ચારિત્ર્ય)ને આધારે લેખકસમાજને, પરિષદ જેવી સંસ્થાને પણ, મૂલવે છે. તેમ છતાં એમને આખી સ્થિતિ ‘કમનસીબ’ તો લાગે જ છે. ભાવનાઓના ગાનથી કશું નહીં વળે એ એમનીય પ્રતીતિ છે કેમકે તે નક્કર કર્મઠતામાં માનનારા છે.

સુભાષ દવેએ પરિષદની વહીવટી પાંખના આંતરનિરીક્ષણની, અને પછી એ વ્યાપક રીતે વિદ્યાપ્રવૃત્તિ-પરક બને એની વાત ભારપૂર્વક કહી છે. વળી, સેતુરૂપ બનવા માટે ‘પરબે’ ક્ષમતાપૂર્વક ગતિશીલ ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ એ તરફ પણ યોગ્ય ધ્યાન દોર્યું છે. એમનું વિશ્લેષણ, આમ, ખાસ્તું દિશાસૂચક છે.

જયેશ ભોગાવતાએ સંચાલક સત્તાવાહકોની સ્વહિતલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ બંધુ બેડોળ ન કરી મૂકે એ માટે ‘બૌદ્ધિક મંચ’ની રચના કરવાનું એક યોગ્ય, તાકીદનું, સૂચનું કર્યું છે – એટલે કે અનિષ્ટ-વિરોધના અને નવી વિચારણાના સાતત્યની જિંકર કરી છે. એમના વિશ્લેષણે કહેવાતા વિદ્રોહીઓને તેમજ ધર્માચાર્ય-શરણે જનારને પણ છોડ્યા નથી – ચર્ચાને વ્યાપક કરીને પણ એમણે અવરોધનાં જાળાંની શક્ય એટલી જગ્યાઓ બતાવી આપી છે – એ સારું જ કર્યું. એમના અવાજમાં ઉકળાટ છે એ પણ સુચિહ્ન રૂપ છે.

બૌદ્ધિક મંચ કોણ ઊભો કરે ? એમણે ‘પ્રત્યક્ષ’ના સંપાદક તરફ જ લાગવી આંગળી ચીંધી છે ! ભલે. કરીએ. પણ લગભગ દરેક જગ્યાએ આવી મંડળી મળવી જોઈએ. ને મંડળી મળવાના લાભ તો ૧૮૪૩ (દુર્ગારામ) અને ૧૮૫૧ (નર્મદ) જેટલા જૂના છે. મંડળી દૂરિત-ઉચ્છેદક તો હોય જ; વિધાયક વિચારશીલતાવાળી પણ હોય.

માવજી સાવલાએ તાત્ત્વિક ભૂમિકાએ વ્યક્તિ-સંસ્થા વચ્ચેનો જે ભેદ ચીંધ્યો છે તે ખરેખર તો આપણી સંસ્થા-પ્રણાલિનું વાસ્તવિક ચિત્ર છે. બાકી સંસ્થા શા માટે જડવાઈ રહે ? સંસ્થા જો સજજ અને સંનિષ્ઠ વ્યક્તિઓનું સંકલન કરનાર હોય તો મોટાં કામ કરી જ શકે એમને પણ ઈષ્ટ તો એ જ લાગે છે.

બાબુ સુથારે ૧૨ સૂચનોનો એજન્ડા જ મૂકી આપ્યો છે. એ પદ્ધતિ (System)ના માણસ છે ને કાર્યક્ષમ ચુસ્ત પદ્ધતિના મુલકમાં વસે છે. એટલે એમણે કહ્યું એ કોઈને આદર્શ-આદર્શ જેવું લાગવાનું – એ વળી આપણી કમનસીબી છે. ટેકનોલોજીનો - અદ્યતન જ્ઞાન-ઉપકરણો ને પદ્ધતિઓનો – ઉપયોગ કરવાનું એમનું સૂચન પણ ધ્યાનાર્હ છે.

ભરત મહેતાને મૂલ્યહાસના આ દિવસોમાં ‘કેવી હોવી જોઈએ પરિષદ ?’ – એની વાતો આદર્શ જેવી લાગે છે એમાંય, જે કથળી ગયું છે એની વેદના વાંચી શકાય છે. એથી જ, ‘બંગીય સાહિત્ય પરિષદ’ની સરખામણીએ આજે તો ઘણી સારી લાગતી આપણી પરિષદ એ તરફ ધસી ન પડે એવી ચિંતા એમણે બતાવી છે. છેલ્લે એમણે ‘ઝુકાવવાની’ વાત કરી છે તો, ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય એવા ભરત મહેતા પણ, ઝુકાવે એવું આપણે ઇચ્છીએ.

કિશોર વ્યાસ પરિષદે કરવાં જોઈએ એવાં કામમાં કેટલાંક વિચારણીય ઉમેરણ કરે છે ને યોગ્ય સંકલન - સૂચનો પણ કરે છે એ, કોઈને કદાચ અશક્ય આદર્શ જેવાં લાગે એવી કુંઠામાં પરિષદ ઘેરાઈ ગઈ છે. પરેશ નાયકના લેખને,

ને એનો કશો પ્રતિસાદ ન મળ્યો એ બાબતને પણ કિશોરે યોગ્ય રીતે યાદ કર્યા છે. આવી અપેક્ષાઓ, હજુ પરિષદની એક પ્રતિમા એમના ને આપણા મનમાં ઊભી છે એવ સૂચવે છે. પરંતુ એની પાછળ એક ફડક પણ છે કે આવી અપેક્ષા રાખવાનું પણ ધીમે ધીમે મનમાંથી ધોવાતું જશે કે શું ?

મહેશ ધોળકિયાએ ઘૂંટીઘૂંટીને પણ અસરકારક રીતે વાચન-અભિમુખતા દ્વારા શક્ય બનનાર ઉકેલો ચીંધ્યા છે. એ માટે પરિષદની સક્રિયતા માટેનું એમનું આ સૂચન, ‘રીતસરની ઝુંબેશ’ દ્વારા, આપણને સૌને ઈષ્ટ એવા સ્વપ્નને આકાર આપવાની દિશાનું છે.

મનોજ રાવળ જરાક વ્યાપક ભૂમિકા લઈને આવ્યા છે – પણ આ નિમિત્તે ય ચર્ચા, સંલગ્ન રહીને, વ્યાપક ભૂમિકાએ પ્રસારે એ પણ જરૂરી જ છે. ‘ગ્રાંટ-ભક્ષી જીવો’ વિશે એમણે યોગ્ય પ્રકોપ ઠાલવ્યો છે. એક બાજુ ‘તજજો’ની નિર્ણાયકતા ને બીજી બાજુ ‘સહિયારી ચિંતા’ની એમની વાત જરાક સામસામે મુકાઈ ગયેલી, વિરોધાભાસી લાગે છે. અલબત્ત, તજજોની નિર્ણાયકતાની – ને એ માટે એમની સતત સક્રિયતાની – એમની વાત બરાબર છે. પણ આ તજજો પરિષદમાં કેમ ‘ફરકતા નથી’ એની બીજી બાજુનો, દૂર રહેવાને કારણે (બંને રીતે : અમદાવાદથી એ દૂર રહે છે ને વળી પરિષદમાં એ પોતે પણ, પેલા અન્ય તજજોની જેમ, ફરકતા નથી – એ રીતે પણ) એમને અંદાજ નથી. એ અંદાજ એમને, અહીં અન્ય કેટલાક (ચર્ચા)પત્રો વાંચવાથી પણ આવશે. પરિષદની સ્થળ-વિકેન્દ્રિતતાની એમની વાત વિચારણીય છે. એ સંકલન ઘણી મહેનત માગનારું છે પણ પરિષદ કરી શકે. વળી, કેન્દ્ર ભલેને એક હોય (એના ફાયદા પણ છે) પણ એમાં જુદાં જુદાં કેન્દ્રોના સાહિત્યરસિકો, એમની સજ્જતાને બળે જ, જોડાયેલા હોય એ વધુ ઈષ્ટ.

બાબુલાલ ગોરના પત્રમાં, પરિષદ પર ઊભેલા એક સાચા સહૃદયની, કેન્દ્રીભૂત પરિષદ પાસેની એક ન્યૂનતમ અપેક્ષા છે. એમાં ખરી નિસબત પણ રહેલી છે. તુલનાને કારણે પણ એમની ફરિયાદ બલકે અપેક્ષા ઘણી વજૂદવાળી બને છે.

રજનીકુમાર પંડ્યાનો જાત-અનુભવ પરિષદની સંકલના-વ્યવસ્થાની મુશ્કેલીને રમૂજપૂર્વક નિર્દેશ છે. પણ એમણે આ માટે કરેલું ‘સુપ્રિમો’નું સૂચન ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કરે. એવો ‘સુપ્રિમો’ (ક્યાંથી લાવે પરિષદ ? સાહિત્યકારોમાંથી કે બહારથી ? કોઈ મેનેજમેન્ટનો નિષ્ણાત ?) પોતે પણ સાહિત્યસંસ્થામાં તો પ્રશ્નો ઊભા કરી શકે – ઊભા કર્યા પણ છે. પણ આપણને કોઈ કાર્યક્ષમ પદ્ધતિપૂર્વક – સિસ્ટિમથી – સાહિત્યસંસ્થા ચલાવવાનું ફાવતું નથી, બધું કામચલાઉ ધોરણે જ લટકતું રાખવાનું વલણ હોય છે – એવો નિષ્કર્ષ રજનીકુમારના પત્ર પરથી ચોક્કસ નીકળી આવે છે.

રજનીકાન્ત સોનીના પત્રમાં આપણી એક વ્યાપક નબળી માનસિકતા સૂચવાઈ છે : ‘પરિષદના કેન્દ્રમાંથી બહાર ફેંકાઈ જવાના ભયે લખે કોણ ?’ કદાચ આ આપણું એક વ્યાપક પ્રજા-ચારિત્ર્ય પણ છે. ફેંકાઈ જવાનો ભય લાલચ-પ્રેરિત હોય છે ને એ માટે તો ન-બોલનાર જ જવાબદાર છે. વળી, એ સત્તા-કેન્દ્ર માટેની હરોળમાં પણ હોય છે. સ્પષ્ટ કહેનારને એવી તમા ન હોય પણ એનીય ઉપેક્ષા થાય, એને ફેંકી દેવાય – એ સાહિત્યસમાજને નુકસાન પહોંચાડનાર તો છે.

ચાલો, આટલા અવાજોનો એક ઘોષ પ્રગટ્યો એથી ઘણાં પરિમાણો ઊપસ્યાં, ને એથી અનાયાસ એક સર્વેક્ષણ પણ થઈ ગયું : આપણે સંસ્થા સારી થાય એની તલાશમાં છીએ તો વળી સારી સંસ્થાની તલાશમાં પણ છીએ.

પરંતુ, આ – આપણને જે પાયાના વાંધા લાગ્યા છે, ને શું શું થવું જોઈએ એનો જે ઉપયોગી નકશો આપણે ઉપસાવી આપી શક્યા છીએ – એ કાગળ પરની લીલા બનીને અટકી જવું ન જોઈએ. અવાજનું સાતત્ય રાખીએ, એટલે કે કહેવાનું આવે ત્યાં આપણે બેઠક કહેતા રહીએ ને લખતા પણ રહીએ – શેડમાં આવી જવાની વંધ્ય નમ્રતા (કે નબળાઈ)નો ભોગ ન બનીએ તો જ એનો અર્થ છે; તો જ રસ્તો સાફ દેખાડનારી પરંપરા ઊભી થાય.

૧૭, માર્ચ ૨૦૦૬

– રમણ સોની

‘પદપ્રાંજલિ’ ૮૦ કાવ્યરચનાઓનો સંચય છે. બધી રચનાઓ ગીત - ગેયપદ - સ્વરૂપની છે. વિષય તરીકે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ છે. અધ્યાત્મ એ ભારતીય કવિતા માટે નવી નવાઈ નથી. મધ્યકાળ તો એ દષ્ટિએ વિશેષ સમૃદ્ધ છે. ગીતસ્વરૂપને પણ એની સમૃદ્ધ પરંપરાનો ઇતિહાસ છે. આ સંદર્ભમાં જોઈએ તો ‘પદપ્રાંજલિ’ પરંપરામાં રહીને રચાયેલાં મૌલિક કાવ્યોનો સંગ્રહ છે એમ કહી શકાય.

‘પદપ્રાંજલિ’માં પદનું સ્વરૂપ મધ્યકાલીન પદશૈલીથી ખસી જઈ વર્તમાન ગીતશૈલીની ઘણું નજીક, લગોલગ, પહોંચી ગયું છે. પણ અહીં ગીતસ્વરૂપની એકાધિક શક્યતાઓનો લાભ લેવાયો નથી. બલકે, એક જ પ્રકારના, ચોક્કસ ગીતઢાંચાને કવિએ બધી જ રચનાઓમાં સમાન રીતે યોજ્યો છે. આથી અભિવ્યક્તિના બીજા માર્ગો બંધ થઈ ગયા છે. થોડી રચનાઓ પછી સ્વરૂપની એકવિધતા રચનારીતિની એકવિધતામાં પરિણમે છે ને ત્યારે મોકળાશને બદલે સંકડાશનો અનુભવ થાય છે.

આ સંગ્રહનાં બધાં જ પદ-ગીતનો ઉપાડ નિશ્ચિત છે. એ ક્યાંક ક્યાંક તો કબીરનાં પદો સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. જુઓ :

- 1 સાધો, અમે શબદના જોગી (પૃ. ૮)
(સાધો, શબ્દસાધના કીજે / સાધો, શબ્દ સબન સે ન્યારા - કબીર)
- 1 સાધો, ઈક સદ્ગુરુ ઈક ચેલા (૨)
(સાધો, સો સદ્ગુરુ મોહિ ભાવે - કબીર)
- 1 સાધો, તું નિજની સંગતમાં (૨૦)
(સાધો, એક આપુ જગ માંહિ - કબીર)
- 1 સાધો, મન બૌરા બહુરૂપિયા (૫૩)
(સંતો, દેખો જગ બૌરાના - કબીર)
કબીરે ‘સાધો’ ઉપરાંત અવધૂ, સંત, રામ, ભાઈ, મન, જીવ વગેરેને સંબોધીને પણ પદનો આરંભ કર્યો છે

જ્યારે ‘પદપ્રાંજલિ’ની દરેક રચના ‘સાધો’ શબ્દથી જ આરંભાય છે. આવી નિશ્ચિત ધ્રુવપંક્તિ નિરૂપિત આધ્યાત્મિક ભાવસંવેદનનો સીધો સંકેત કરે છે. તો, ધ્રુવપંક્તિનો છેલ્લો શબ્દ પ્રાસબાંધણી કેવી રહેશે તે ચીંધી બતાવે છે. આવા નિર્ધારિત માળખાને વશવર્ત્તી રચના આગળ જતાં અનુભૂતિના સમીકરણમાં અને કાવ્યરચનાના વ્યાકરણમાં સરી પડે છે. કેટલેક અંશે કવિ સર્જકતાના બળે આવાં ભયસ્થાનો વળોટી જાય છે. સર્જક સ્પર્શથી રમણીય બનેલી એવી થોડી ધ્રુવપંક્તિઓ જોઈએ :

- 1 સાધો, રચે લીલા રઢિયાળી
ધરું સહજ હું ઇલાયચી તો હરિ યાચે વરિયાળી (૧૧)
- 1 સાધો ટીપે ટીપે ટળવળિયાં
મોરની નમણી ડોકે બાંધ્યાં મલારનાં માદળિયાં (૨૨)
- 1 સાધો, એ શું મદિરા યાખે
દરાખનો જે મરમ ભૂલીને જઈ વળગ્યો રુદરાખે (૩૪)
- 1 સાધો, વ્યાકુળ વનસ્થલિમાં
હરિ-અમરિતનાં કરે છાંટણાં હરિણની પગલીમાં (૭૬)

આ પંક્તિઓમાં પ્રાસ, લય, કવિકલ્પના અને ભાષાકર્મની ચતુર્વિધ લીલા-રમણા આસ્વાદ્ય બની છે. એટલું જ નહીં પરંપરાનો નવો તાજગીસભર વિનિયોગ પણ જણાય છે. આ ધ્રુવપંક્તિઓ સામે સમતોલન સાધતી બીજી કેટલીક ધ્રુવપંક્તિઓ (પદક્રમાંક : ૧૩, ૧૬, ૩૫, ૪૮, ૫૦, ૬૨, ૬૯)માં કવિકર્મનો વિલક્ષણ ઉન્મેષ પ્રગટતો જોવા મળે છે. વળી, ક્યારેક ઘી કેળાં (૨૩) દાળમૂઠ ને પેંઠા (૩૦) જેવા ખાદ્યપદાર્થ; ક્યારેક કબજિયાત (૫૧) જેવો રોગ; ક્યારેક કડું અને કરિયાતું (૭૪) જેવાં ઔષધને પણ કવિ ધ્રુવપંક્તિમાં પ્રયોજે છે. આવા ઉલ્લેખો દરેક વખતે કાવ્યોપકારક જણાતા નથી. મોટે ભાગે તો લય અથવા પ્રાસાનુપ્રાસની જરૂરિયાતને વશવર્ત્તીને એ આવે છે ત્યાં કાવ્યરચનાનું વ્યાકરણ તરત પકડી શકાય છે. વર્ણાનુપ્રાસ

અને અત્યાનુપ્રાસના ચાલકબળથી રચાતી આવી કેટલીક ધ્રુવપંક્તિઓ (પદક્રમાંક : ૧૦, ૨૧, ૨૬, ૩૭, ૪૦, ૬૦, ૭૨)માં અને ક્યારેક તો રચના સમગ્ર (પદક્રમાંક : ૩૨, ૪૫, ૫૭, ૬૬, ૭૦)માં એની પ્રતીતિ થશે.

‘પદપ્રાંજલિ’ની કેટલીયે રચનાઓમાં પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ભક્તો અને સંતોના સંદર્ભો યોજાયા છે. ક્યારેક શબ્દસાદૃશ્યથી તે પકડી શકાય છે તો ક્યાંક સ્પષ્ટ નામોલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યા છે.

સૌથી વધુ ઉલ્લેખો કે પંક્તિસંદર્ભો નરસિંહ અને કબીરના મળે છે. ૭૫મી રચના તો કબીરની પ્રસિદ્ધ પંક્તિ ‘પ્રેમગલી અતિ સાંકુરી જામે દો ન સમાઈ’ના ઉત્તર રૂપે લખાઈ છે. પ્રત્યુત્તર માટે યોજાયેલો કવિતર્ક રચનાને સાર્થક બનાવે છે. (‘સાવ સાંકડી ગલીમાં ભેટી પડવા નેહે નવધા / એકમેકને જોઈ થઈ ગયા, બન્ને અડધા અડધા’ – ૭૫). પરંતુ, એ રીતે શબરીના ઉલ્લેખો રચનામાં ભળી-ઓગળી જતા નથી. શબરી માટે કિરાતિની શબ્દ વર્ણાનુપ્રાસે ખેંચાઈ આવ્યો હોય એમ તરત લાગે. (કનકબોર ચાખે કિરાતિની, બળે કથીરની લંકા – ૪૧). ૧૮મા પદમાં એઠાં બોર અને વિદુરની ભાજનો સંદર્ભ પણ લટકતો જણાય છે. જોકે ૧૮મી રચનામાં ભીષ્મની બાણશૈયાનો સંદર્ભ કાવ્યોપકારક બન્યો છે. આ બધામાં ગંગાસતી અને પાનબાઈના ઉલ્લેખવાળી પંક્તિઓ સૌથી વધુ આસ્વાદ્ય છે :

ડાળે ડાળે ઝૂલણા છંદે પાનબાઈ ફરફરતાં
જળ સીંચ્યાં તો ઝારીમાંથી ગંગાસતી ઝરમરતાં (૩૬)

આ પ્રકારના ઉલ્લેખો કે સંતવાણીના પંક્તિસંદર્ભોને કવિ પોતાની રચનામાં સમાવી-સંગોપી લે છે તેને આંતરકૃતિત્વની દૃષ્ટિએ તપાસી શકાય. અથવા આવાં સાંધણો (પેચવર્ક)-થી રચાતી ભાત તરીકે પણ જોઈ શકાય. આવા પંક્તિસંદર્ભોને કવિ જેમના તેમ મૂકી દેતા નથી એમાં કવિકર્મથી થયેલાં વિચલનો ક્યારેક આગવો અર્થ પણ રચી આપે છે.

પરંપરાગત સંતવાણીમાં રૂઢિઓ અને આચારવિચારો પર તીક્ષ્ણ કટાક્ષો અને ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા પર તીવ્ર પ્રહારો ઉપરાંત સાંપ્રદાયિક સદ્ભાવની જિંકર હોય છે. તેનું અનુસંધાન કેટલીક રચનાઓ (૫, ૭, ૨૮, ૫૭, ૬૧)માં જોવા મળે છે. સાંપ્રત

સંદર્ભને લીધે એ વિશેષ અસરકારક પણ લાગે છે. બે ઉદાહરણો જોઈએ :

બેયને મન મરવાનું તે, કાશીથી નીકળ્યાં મગહર
ચેહ કહે : હું ભેટું; માટી કહે : લેટ જા અંદર (૭)

પિંડ થકી પરછેંયા પડશે, તુરક હો કે હિન્દુ
મૂળિયાંની ટોચે જઈ જોયું, કેવળ બીજ કે બિંદુ (૫૭)

‘પદપ્રાંજલિ’માં કેટલીક પંક્તિઓ એવી છે જેમાં અધ્યાત્મભાવની સહજ અભિવ્યક્તિને લીધે સંતકવિઓની નિકટ પહોંચતું કવિકર્મ જોવા મળે છે. પંક્તિઓમાં રહેલી આ શક્યતાઓને કવિ રચનાસમગ્ર સુધી વિસ્તારી શક્યા હોત તો કેટલીક ઉત્તમ રચનાઓ મળવાની સંભાવના હતી. અહીં આવી શક્યતાસભર પંક્તિઓનાં થોડાં ઉદાહરણ જોઈએ :

નભ આલિંગન લિયે નિરંતર, તો ય બિહગ બૈરાગી
ભગવામાં યે ભરત ભરીને સોહે તે અનુરાગી (૩૪)

તરુ હોય તો કરી કલ્પના, કલ્પતરુ પણ કહીએ
ઘટિકાચંત્રે મઢ્યાં મરુથળ, ખરખર ખરતા રહીએ (૬૫)

અગનઝાળનું અંગરખું લઈ, ભરવા બેઠા બખિયા
સોયમાં દોર પરોવ્યો ત્યાં તો, સગપણ સઘળું રખિયા (૬૭)

પદપ્રાંજલિની કેટલીક રચનાઓમાં કવિનું ભાષાકર્મ સ્વતંત્ર આસ્વાદનો વિષય બને છે. સપાટી પર સાદી લાગતી ને અર્થગ્રહણમાં સરળ જણાતી પંક્તિઓમાંનું ભાષાકર્મ અર્થના છેડા પણ ખુલ્લા રાખે છે. આવી તરલ અર્થસંકુલતાવાળી પંક્તિઓ જોઈએ :

‘હું ને ઊહું કહું તો હરિ ભેટે હમણાં ને હમણાં (૧)

અહંભાવનો અતિરેક હું, ઊહું, કહું – માંના ત્રણ
‘હું’થી સૂચવાયો છે. ‘ઉ’કાર (અહંકાર)ના નકાર પછી રહેતો ‘હ’ – ‘હરિ’માં અને ‘હમણાં’ની દ્વિરુક્તિ વડે થતી સઘપ્રાપ્તિમાં પરિણમે છે.

‘ધન્ય હજો, હજ કર્યા વિના જે હોય સહજનો હાજ’ (૪)

હજો, હજ, સહજ, હાજ જેવા ધ્વનિસામ્ય ધરાવતા શબ્દોને આશ્રયે પ્રવર્તતું પારિભાષિક અર્થઘટન ધ્યાન ખેંચે છે. ‘ધન્ય યમુનાતટ, ધન્ય બંસીવટ...’નો નરસિંહ ઉદ્ગાર પણ તેમાં આછો આછો સંભળાય.

‘પછી જનોઈવઢ ઘા કરી ઝીણા પ્રેમતાંતણે સાંધે’ (૩૭)

અહીં પણ રૂઢિપ્રયોગના આશ્રયે જનોઈના તાંતણા સાથે પ્રેમતાંતણા, કારી ઘા કરવાની સામે ઝીણું સાંધવાની ક્રિયા જેવાં સમતોલન જળવાયાં છે. ‘કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી’ એ મીરાં-ઉક્તિ પણ ઊંડે ઊંડે સંભળાશે.

આવા સઘન ભાષાકર્મની સામે કેટલીક પંક્તિઓ તદ્દન સામાન્ય જણાશે. એમાં વિષયને અનુપકારક એવી ભાષા આસ્વાદમાં ઘચરકા જેવી લાગે છે :

1 બ્રહ્મ જ બેંબેંકાર કરી તરફડતો બકરીઈદે (૨૫)

1 જેની માએ સવાશેર ખાધી હો સતની સૂંઠા

સચરાચરમાં શૂન્ય અને એકરના ચાલી ગુંઠા (૪૦)

1 સતસંગતની કબજિયાતના કરશે અજબ ઉપાયા (૫૧)

1 ભગમાં લિંગ, લિંગમાં સરિસૃપતા સંસારે છૂપિયા (૫૩)

ભાષાકર્મનું એક બીજું પરિમાણ શબ્દોને જોડવા-તોડવા-મરોડવાના ને એમ નવા અર્થમાં યોજવાના, કવિને પૂર્વસાધ્ય તરીકાઓમાં ડોકાય છે. એમાં લીલા પણ છે ને કરામત પણ છે. બન્નેના થોડાઝાઝા ફાયદા ગેરફાયદા મળ્યા છે. એવાં ઉદાહરણો અધઝાઝેરી રચનાઓમાં મળશે. ‘સૂર જોગિયાનો સુણતાં તો જોગવટો લઈ લીધો / અહો સુરાવટ સુરા બની ચકચૂર પિયાલો પીધો’ (૫૬) જેવાં ઉદાહરણમાં એ સાર્થક જણાશે. જ્યારે ‘ગણિકા બની પીંગળા રાણી, મનના પિંગળ દોષે / તું કોનો ભરથાર ભરથરી કોના કુટિલ ભરોસે’ (૫૩)માં એ નિરર્થક શબ્દરમત બની રહે છે.

શબ્દરમતની જેમ પ્રાસરમતને લીધે પણ ‘પદપ્રાંજલિ’ની ઘણી રચનાઓ ઘેઘૂર અને પ્રચુર ભાષાભારથી લદાયેલી લાગે છે. પ્રાસાનુપ્રાસમાં રાચતા આવા કવિકર્મથી અર્થ ક્યાંય આઘો હડસેલાઈ જાય છે ને શૈલીસુખમાં છલકાતું શ્રવણરંજન સપાટી પર તરતું રહે છે. અહીં ખૂબ ખટકતાં, માત્ર અંત્યાનુપ્રાસનાં થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ : ઉદદુ - મૂરદુ (૭), સત્તા - વાસવદત્તા (૧૦), પડવા - ભડવા (૧૬), હઠ રે - હકડેઠઠ રે (૧૭), જુગજૂની - ઉનમુની (૨૧), જોડણીદોષો - ભરોસો (૨૮), મધ્યસ્થી - ગ્રહસ્થી (૩૦), ભગતિ - અગતિ (૪૦), અમરતકુખી-ચુખી (૪૨), પિંગળદોષે - ભરોસે (૫૩), કૌમુદી - જુદી (૫૮), નેતિ નેતિ - લેતીદેતી (૬૧), બેસે

- આવેશે (૬૫), કર્તા - સૃષ્ટિ વિવર્તા (૬૬), ગજને - ધ્વજને (૬૮) - આ અંત્યાનુપ્રાસોવાળી પંક્તિઓ જોવાથી પ્રાસમોહ રચનાને કઈ હદે વણસાડે છે તેનો ખ્યાલ આવશે. એટલું જ નહીં, ઘણી રચનાઓમાં ધ્રુવપંક્તિ સાથે પ્રાસસામ્યે જોડાતી પંક્તિઓના બધા અંત્યાનુપ્રાસની યોજના પ્રવાહી નથી. પદ : ૪૮માં આરંભે પટલાઈ સાથે વટલાઈનો પ્રાસ અર્થવાહી બન્યો છે, પરંતુ એ પછી વટલાઈના અનુસંધાનમાં ‘વટ, ભાઈ’, ‘વહીવટ, સાંઈ’ જેવા પ્રાસની સાર્થકતા જણાતી નથી. ગીતરચનામાં પ્રાસ તે પંક્તિને અટકાવવાનું કામ કરે છે. પ્રાસ પાસે પંક્તિ પૂરી થતા, અર્થપ્રકાશમાં સમગ્ર પંક્તિ ઝળહળી ઊઠે તો પ્રાસ જેવી પ્રચુક્તિ કાવ્યોપકારક બને. પ્રાસ કાર્યસાધક રીતે ન યોજી શકાય ત્યારે નિશ્ચિત લયબંધમાં પંક્તિને બાંધવાની અશક્તિ જ છતી થાય. ને પ્રાસાનુપ્રાસો માત્ર કાવ્ય-કરામતો બનીને રહી જાય.

‘પદપ્રાંજલિ’ની રચનાઓના આસ્વાદમાં પુનરાવર્તનો પણ અવરોધરૂપ બને છે. જેનો સીધો તાળો મેળવી શકાય તેવી પંક્તિઓ જુદીજુદી રચનાઓમાં થોડાઘણા શબ્દફેરે વારેવારે આવ્યા કરે છે. જે તે રચનામાં તેના આગવાં પરિમાણ ઊઘડતાં નથી. એથી ભાવ ઘૂંટાઈને ઘેરો બને છે એમ પણ લાગતું નથી. આથી તેની અનિવાર્યતા સિદ્ધ થતી નથી. થોડાંક ઉદાહરણો :

શબ્દ થકી આ વિશ્વ વિલસ્યું, દેશે સુરત ગવાહી (૩)

આજ શબદની કથરોટે ઊભરાઈ અકથની ગંગા (૫)

શબદ એક અંતર ઝકઝેરે ગયાં અમે પણ જાગી (૫૨)

અમે બીજને હુકમ કર્યો તો વૃક્ષ ખીલ્યું તત્કાળે (૩)

બીજ એક રોપું ને તરત જ બેસું વૃક્ષ વિસામે (૩૮)

તેજધૃતિમાં બોળી હો જાણે આંગળીઓ પાંચે (૮)

લિયે આશકા લીલાપુરુષ ભભકે પાંચે અંગુલિ (૧૧)

આ ઉપરાંત, નિજ (૮, ૨૦, ૨૭, ૨૮, ૩૦, ૩૬, ૫૫, ૬૬), બ્રહ્મ (૨૮, ૩૩, ૪૮, ૪૯, ૭૯), બ્રહ્માંડ (૧૭, ૫૪, ૬૯), શૂન્ય (૧૦, ૨૦, ૩૬, ૪૦, ૫૪), હંસ (૨૩, ૨૮, ૩૦, ૬૨), મોતી (૨૩, ૨૮, ૩૦, ૩૫, ૪૨, ૬૨), વગેરે બીજી અનેક પંક્તિઓ અને સૌથી વધુ મુરશિદને લગતી પંક્તિઓ મળે છે. એ સાથે વાંચી-સરખાવી જોવાથી

કેટલુંક પુનરાવર્તન પકડી શકાશે.

આ પુનરાવર્તનોમાં જ્યારે રચનારીતિનાં પુનરાવર્તનો ઉમેરાય છે ત્યારે તદેવત વધી જાય છે. અમે, નહિ, એક, તો, હોય તે, એ તો, એ જ, એવા, આ, કોઈ, કે, શું વગેરે શબ્દોનો પંક્તિરચનામાં પુષ્કળ આધાર લેવાયો છે. ઘણી જગ્યાએ તે માત્ર લયપૂરક બનીને આવે છે. ત્યારે લયનિષ્પત્તિમાં પણ તેની સાર્થકતા જણાતી નથી. પદ : ૨૫ (એ તો, તો, શું, એવા, કને, એ જ); પદ : ૪૩ (તરત જ, એક, જે, એવો, એવી, એવા, હો જે); પદ : ૪૪ (તો, તો આ, જ, પછી, તે, જો) જોવાથી આ સ્પષ્ટ થશે.

આ રચનાઓ લયનિર્વહણની બાબતે પૂરો સંતોષ આપતી નથી. એક જ ગીતઢાંચો સ્વીકારવાથી લય-વૈવિધ્યની શક્યતાઓ રહી નથી એટલે બધી રચનાઓ એકસરખા નિશ્ચિત લયબંધમાં વહે છે. આ નિશ્ચિત લયની પ્રવાહિતા જાળવી રાખવામાં કવિ પૂરેપૂરા સફળ થતા નથી. શબ્દમોહની જેમ લયમોહ પણ રચનાપક્ષે હાનિકારક બન્યો છે. આ પદોમાં ઘણી એવી પંક્તિઓ મળે છે કે દેખીતી રીતે લયભંગ થતો ન લાગે છતાં લય જાળવવા માટે, પંક્તિમાં જુદા જુદા સ્થાને સ્વરભાર આપવો પડે છે. આ લયશૈથિલ્ય વિશે કવિ સજાગ તો છે. એના સંકેતો રચનાઓમાં મળે છે. એક્ (પદ : ૩, ૬, ૩૬); રહો (પદ : ૫૩) અને રહેતો (પદ : ૫૫) એમ હલન્ત ચિહ્નથી ઉચ્ચારણો સૂચવાયા છે. જ્યાં સૂચવાયા નથી ત્યાં પણ પઠનગતિને દ્રુત કે વિલંબિત કરવી પડે એવી અનેક પંક્તિઓ મળે છે. માત્ર થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ. લયસ્ખલનનાં સ્થાન ઘાટા અક્ષરે લખ્યાં છે :

- બેય ઓગળી ગયા ચાંદનીની આંચે અલબેલા (૨)
  - અમે બહારવટિયા, - અમને અંદરથી કરવા ઝબબે (૬)
  - સોળ સજી શણગાર ઘૂમે કાપુરુષની પરણેતર (૧૬)
  - એની સંગે પરમસ્નેહથી વાડકીના વ્યવહારા
  - જાગીને જોઉં તો જગત્ દીસે નહીં રે દોબારા (૫૨)
  - ત્રિભુવન આખું લીધું ટાંચમાં ભલભલાને ભૂ પાઈ (૭૩)
  - મુરશિદ બન્નેની ઉપરવટ જઈ ધાર્યું કરી લાવે (૭૪)
- ‘પદપ્રાંજલિ’નું અંતિમ પદ ‘સાધો, પૂર્ણ સકલ

તીર્થાટન’ સંગ્રહનું સમાપન બની રહે છે. આ પદમાં યોજાયેલા ષટ્પદ, પદપદ, વિપદ, પદવિન્યાસ, નિજપદ, ધ્રુવપદ, પદપ્રાંજલિ એમ અનેક શબ્દ વડે આ સમગ્ર પદલીલા વિલસતી જણાય છે. આ પદની ‘ચતુર્વાક તે ચક્રિત થઈને મહિજન રચતી મૌને’ એ પંક્તિમાં કોઈ સૂક્ષ્મ રીતે સંતાયેલો અહંભાવ વાંચી શકે. અંતિમ પંક્તિ : ‘વ્યંજન નહીં વ્યંજના સારું પદપ્રાંજલિ ભિક્ષાટન’માં કવિએ પદરચનાનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કર્યું છે. પરંતુ વ્યંજના પ્રાપ્તિની આશાએ ભાવકે આરંભેલું ભિક્ષાટન અંતે લયપ્રાચુર્ય અને ભાષાભારની વ્યંજનપ્રાપ્તિમાં પૂરું થાય છે. વ્યંજન અને વ્યંજનાનો ‘આ’ ભેદ ભોજનાનંદ અને કાવ્યાનંદ વચ્ચે હોય એટલો છે. એથી વિશેષ તો કાવ્યાનંદ અને ભ્રહ્માનંદ વચ્ચે હોય તેટલો છે.

આધ્યાત્મિક કવિતાને માત્ર કવિતાના ધોરણે જોવી એમાં કોઈને સરલીકરણનો દોષ વહોરવા જેવું લાગે. પરંતુ અધ્યાત્મ ભલે ગમે તેટલો, ગહન અનુભૂતિનો વિષય હોય; છતાં એ અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરવાનું એક માત્ર માધ્યમ ભાષા છે. ઓછામાં ઓછું કવિ માટે તો એ સાચું છે. દિવ્યાનુભૂતિને કાવ્યાનુભૂતિમાં પલટાવવાનો પડકાર કવિએ ઉઠાવવાનો છે. બાવનબહારું છે એને બાવનમાં ઝીલવાનું છે. અનહદને ભાષાની સરહદમાં ખેંચી લાવવાનું છે. એમાં જ કવિની ખરી કસોટી છે. અનુભવના સ્તરે જે સિદ્ધ થયું તેને હવે કવિતાના સ્તરે સિદ્ધ કરવાનું છે ત્યારે ભાષા અને કવિતાનાં ઉપકરણોની ભૂમિકાએ કવિ પ્રતીતિકારકતા જન્માવી શકે તો જ અનુભૂતિનું સત્ય કાવ્યનું સત્ય બને. એટલે કવિતાના ધોરણે આખો મામલો પ્રથમ પહેલો ચકાસવો પડે. અહીં એ ઉપક્રમથી ‘પદપ્રાંજલિ’ની રચનાઓ તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

અર્વાચીન કવિતાનો ઇતિહાસ જોતાં જણાશે કે અધ્યાત્મનું નિરૂપણ કવિઓ માટે હંમેશાં પડકારરૂપ બન્યું છે. અધ્યાત્મ જેવા સંકુલ, તરલ ગહન અનુભૂતિસત્યને શબ્દસ્થ કરી કાવ્ય સિદ્ધ કરવું કપરું છે. એમાં એકસરખી ઊંચાઈઓ આંબવી ને ટકાવી રાખવી એ કોઈ પણ કવિ માટે અઘરી વાત છે. એની પ્રતીતિ આપણને કવિએ કવિએ થતી રહે છે. અહીં પણ થાય છે. વિલક્ષણ રીતે થાય છે.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં 'કુમાર'ની બુધસભામાં હરિકૃષ્ણ પાઠકનું એક ગીત બચુભાઈ રાવતે ઉમંગભેર વાંચેલું 'ડાળ બટકણી, લટક્યા રે -'. 'રે-' પછી એક સાંપ્રદાયિક ધર્મધુરંધરનો નિર્દેશ હતો. હરિકૃષ્ણમાં એક નાગરી માર્મિકતા છે તે ક્યારેક આવી તીક્ષ્ણ આક્રમકતાથી ને મોટે ભાગે ઠાવકી સૂચકતાથી એમની કવિતામાં વ્યક્ત થતી રહી છે. 'અડવાપચીસી'માં એનો નિખાર હતો. માણસમાત્રમાં રહેલું, પણ બીજાની દષ્ટિએ જ પકડાતું, વૈચિત્ર્ય એમાં વક વાણીમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું. છંદ-લય એકદમ સાફ, પદાવલી સુઘડ, એથી અભિવ્યક્તિ પ્રવાહી હતી. કવિતાને આગળ રાખીને જ એમણે નર્મ-મર્મથી ઉદ્દીષ્ટને - જે કંઈ કહેવું હતું એ બધું - ચીંધ્યું હતું. અડવો આપણાં યાદગાર વક-ચરિત્રોમાં એક ઉમેરણરૂપ બનેલો છે.

આ 'રાઈનાં ફૂલ'માંય અડવો છે ખરો, પણ ઘણાંમાંનો એક છે. એટલે કે કવિને કશુંક કહેવા-જોગું લાગે એવાં વધુ ક્ષેત્રો વિસ્તર્યા-વકર્યાં છે. અહીં એ બધાંને એમણે લાભ આપ્યો છે ! 'અડવાપચીસી'થી આ કાવ્યોનું એક જુદાપણું એમણે નિવેદનમાં નોંધ્યું છે કે, 'અહીં માણસની અંદર ઝાંખવા સાથે તેના બાહ્ય પ્રવર્તન અને જાહેર પ્રશ્નો અંગેના વલણ-વર્તન અંગેના મારા પ્રતિભાવો વ્યક્ત થયા છે. એટલે કે જાહેર જીવનમાં થતી ઊથલ-પાથલ અંગે અને તે વિશે ચાલતા ઊંડાપોહ અંગે મને જો જુદું કે સામા છોડાનું કહેવાનું પ્રાપ્ત થતું લાગ્યું છે તો તે બધું બે-ઝિઝક કહ્યું છે અને હું માનું છું કે આમ કરીને મેં મારો નાગરિક ધર્મ બજાવ્યો છે.' (પૃ. ૬) એમણે એ બધું, ત્યારે લેખો-પત્રોરૂપે પણ લખ્યું ને આ કટાક્ષકાવ્યો રૂપે પણ લખ્યું. કાવ્યો રૂપે લખ્યું ત્યારે એમાં તિર્યક્ ચિત્રાત્મકતા ઉમેરાઈ ને ભાષાના લાક્ષણિક બહેલાવનો સ્વાદ પ્રગટ્યો એ વિશેષ લાભ.

આ સંગ્રહનાં હળવા-તીખાં કાવ્યોનો આરંભ 'રત્નાવળી' - ગુચ્છથી થાય છે. અહીં નવ નહીં પણ એક એકથી અધિકાં દસ રત્નો છે-કવિ એને 'દશાવતારો'ની

'અવતાર દશા' કહે છે એ સૂચક છે. ગુજરાતના દસ મુખ્ય મંત્રીઓનાં લાક્ષણિક ચિત્રો એમણે, સંતાડી સંતાડીને પ્રગટ કરેલી રેખાઓથી દોર્યાં છે, એટલે મૂળ સંદર્ભોના પાકા પરિચયવાળા વાચકોને વધારાનો કોયડા-ઉકેલ આનંદ પણ મળે ને બાકીના વાચકો અર્ધપારદર્શકતામાંથી કેટલુંક પામી શકે. જોકે હરિકૃષ્ણે કંઈક વધારે સાવધાની પણ રાખી જણાશે. પરંતુ, આ કાવ્યોનો જે ખરો આનંદ છે તે તો બહુધા નિર્દોષ વકચિત્રાંકનમાં અનુભવાતી માર્મિકતાનો છે. એવા થોડાક લસરકા જોઈએ :

એક હાથમાં શ્રીફળ ઝાલ્યું, બીજે હાથે પડો;

જોનારાંએ જોયું : હરખો હતો લેણમાં ખડો. (પૃ. ૩)

ભણ્યો હોત તો ભલું હતું પણ લણવામાં મંડાણો;

કોઈ કહે : ગાલોજી શઠ છે, કોઈ કહે : છે શાણો.

(પૃ. ૭)

અને નીચેની કડીમાં આલેખાયેલું ચિત્ર તો એ રાજકારણ ઉપરાંત આ સાહિત્ય-જગતમાં પણ જોવા મળે એવું છે એથી આપણું મનોરંજન બેવડાય છે -

હજૂરિયા હલકારા દેતા : ખમા, પશાભૈ બાપા !

વસવાયાં વહીવટ કૂટે ને ગોર કરે ગોલાપા ! (પૃ. ૧૦)

છંદનો પ્રવાહ અસ્ખલિત હોવાથી પદ્યરૂપ પણ આસ્વાદ્ય રહે છે. માત્ર એક જગ્યાએ છંદલયની અર્થલય સાથે સંગતિ સધાઈ નથી એ ખચકો નડતરરૂપ લાગે છે. પાંચમા કાવ્ય (પૃ. ૫)માં બે સ્થાને 'ગંગાવતરણ' શબ્દ આવે છે એ ચતુષ્કલના સંધિઆવર્તનમાં છેદાઈને ગંગા/-વતરણ એમ વાંચવાની ફરજ પાડે છે. આવો સમાસ આ છંદને સદે એમ નથી. પણ બસ, આ એક અપવાદ જ.

'અડવાસપ્તક' ઘણી રીતે રસપ્રદ છે. અડવાનું આ પુનઃપ્રાગટ્ય 'ચૂંટણી ટાણે' થયું એ નાટ્યાત્મક પણ છે ને કટાક્ષમ પણ. પહેલું કાવ્ય જાહેર ચૂંટણીને લક્ષ્ય કરે છે

તો તરત બીજું કાવ્ય સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થની ચૂંટણીને લક્ષ્ય કરે છે - કવિએ રાજકારણ અને સાહિત્યને છેટે પડવા દીધાં નથી. કવિનું ત્રીજું લક્ષ્ય છે - અખબારી જગત (પૃ. ૧૮). અન્ય કાવ્યોમાં અડવાનો જાહેર તેમ વ્યક્તિગત ચહેરો પણ દેખાય છે - ક્યાંક ઉપહાસપાત્ર, ક્યાંક કરુણાપાત્ર પણ. એમ માનવ-ચરિત્રના સાતેય રંગ અહીં છે.

અહીં, ઘણી જગ્યાએ, કટાક્ષના પટવાળું ઠાવડું હાસ્ય આગળ રહે છે એ હળવાશ પણ ગમે એવી છે :

કહો આપ, હું સાંભળું, મને સાંભળો આપ,
વાણીમાં નહિ કાપ - લોકશાહી એમાં વસી. (પૃ. ૧૪)

ધાર કાઢવામાં પ્રાસની મદદ પણ સરસ મળી છે. સાહિત્યવાળા ઉમેદવારો પણ કંઈ ઊતરે એવા નથી હોતા - એ અડવાએ બતાવી દીધું છે. દેખાડવાની પણ (રમૂજ નીવડતી) છટાઓ હોય છે ! 'કોઈ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છે, ને તીખા કો તોખાર, / વાણી તણી વખાર કોકે લૂંટાવી દીધી.' (પૃ. ૧૫). અને એટલે જ અડવાને લાગે છે કે આ તો 'ખુલ્લેખુલ્લાં પાટિયાં ને છાનાં છાનાં છળ' છે. કવિનો કટાક્ષ ક્યાંક, છૂપો રહેવાને બદલે અકળામણ થઈને પ્રગટ થઈ ઊઠ્યો છે :

સરસ્વતી તો બાપડી ઢીલી, વ્હીલી, રાંક;
કાઢે કોનો વાંક ? પેટે જ્યાં પાણા પડ્યા !

સાહિત્યને વિષય કરતી રચનાઓમાં રમૂજ, ટિખળ, ઠહો, કટાક્ષ એ બધાં કૌશલ અજમાવાયાં છે ને એ આપણને મુક્ત, ખુલ્લા હાસ્યના આનંદ સુધી પણ લઈ જાય છે. 'ત્રણ ઉખાણાં'માં ત્રણ સારસ્વતીનાં ટિખળ-ચિતરામણ છે પણ ઉખાણાં ઝટ ઉકેલી શકાય એવાં છે - કવિએ ઉકેલ-સંકેતો(ક્લૂઝ)થી ઘણી મદદ કરી છે ! - છેક 'કર્ક રાશિનો મરદ' (પૃ. ૫૫) જેવાં સ્પષ્ટ ઈંગિતો આપ્યાં છે. અલબત્ત, આ ચિત્રો ઓળખાયા પછી વધુ આસ્વાદ્ય બને છે. (એ જાણીને જ એમણે ગૂંચો સરળ રાખી હશે ?)

'નગર વસે છે'માં થોડો કટાક્ષ છે, ઝાઝી તો મજાક છે - નબળી સર્જકતા મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષા સાથે મેળ પાડવા બેસે ત્યારે હંમેશાં પ્રગટે એવી મજાક છે. ઉપાડ જ રસ પમાડનારો છે -

પાંચ-સાત-પંદર કવિઓ ભેળા થૈ બેસે,

પછી શબ્દને ડાઘા પાડે, પાછા લૂછે, નગર વસે છે. (૩૪)

'નગર વસે છે' નામના આવા સંપાદનને થોડાક સ્વાશ્રયથી, પ્રકાશન-યોગ થયો. એ કેવો છે ? :

અહો પ્રકાશક અડધી રસ્તે આવી મળિયા !

કહો, કોઈએ દીઠું છે કે પાડો દૂઝે ? - નગર વસે છે
(૩૪)

મનહર મોટી, રમેશ પારેખ આદિ કવિઓ વિષેનાં કેટલાંક કાવ્યો સરસ છે, સુરેખ છે. પણ એમાં સુ-રેખાઓ જ છે, વક રેખાઓ નથી એટલે 'રાઈનાં ફૂલ'માં એ અળગાં પડી ગયેલાં જણાય છે.

રાઈની તિખાશનો અનુભવ આપનારી સૌથી વધુ રસપ્રદ રચનાઓ તો 'ગઝલ'ને તાકનારી ત્રણ રચનાઓ છે. પહેલી, '-તો એની તુમાખી' ૧૯૯૭માં 'શબ્દસૃષ્ટિ'માં પ્રગટ થઈ ત્યારે તરત ઝિલાયેલી - વખણાયેલી. બેસુમાર ગઝલો માત્ર જોડનારા (એસેમ્બલ કરનારા)ની ગતિ-રીતિ અને મનસ્થિતિના બધા લક્ષણ વિશેષો, આ શૈર-સપ્તકમાં હાજર છે. 'મિજાજ'ના એક નકારવાચક પર્યાય 'તુમાખી'ની, રદીફ તરીકે પસંદગીમાં જ વ્યંગ ઊંચકાઈ આવ્યો છે ને એણે હળવાશભર્યા ઉપહાસને જગા કરી આપી છે. કાવ્ય અલગ આસ્વાદ્યલેખના બરનું છે એટલે અહીં તો મત્વા ને મક્તાના શૈરના નિર્દેશો જ પર્યાપ્ત લેખાશે :

ગઝલ ગાઈ નાખી તો એની તુમાખી

ને ખિસ્સામાં રાખી તો એની તુમાખી

કવનની બધી બારીઓ દીધ વાખી

ખૂલી એક રાખી તો એની તુમાખી (૪૭)

ગઝલ વિશેનો પ્રતિભાવ ગઝલમાં આપવાનું એક મજાકભર્યું કારણ એમણે નિવેદનમાં નોંધ્યું છે : 'ગઝલ સિવાયનું કશું વાંચતા જ ન હોય તેમના સુધી [આ સિવાય] પહોંચવું કેવી રીતે ?' પણ હરિકૃષ્ણ, હજુ એક જોખમ છે : પોતાની જ ગઝલ સિવાયનું કશું વાંચતા ન હોય તેમના સુધી... ?

કવિની નારાજગી ગઝલપરસ્તી સામે છે, ગઝલ સ્વરૂપ સામે નથી એ બીજા કાવ્ય 'ગઝલની ધા'માં સરસ આલેખાયું છે. '- બહાર મને કાઢો' (રદીફ)નું આ કવિતા-

આકંઠ આ બે કડીઓથી પણ સાક્ષાત્ થશે -

આ ઘાણ ઉપર ઘાણ ઉપર ઘાણ ઉતારે છે.
કાચા અને કુંવારાથી બહાર મને કાઢો.

બે વાત મારે ઊંચી કહેવી છે નજાકતથી
આ ઢોલ ને નગારાથી બહાર મને કાઢો.

વણસી ગયેલા મુશાયરા પરનો આકોશ વેદનાને ઘેરી કરવા
ઉપર ઊપસી આવ્યો છે :

આ તાલીઓ ટપાકા, આ નાચ અને નખરાં
આ નાટકી નઝારાથી બહાર મને કાઢો (૪૯)

ત્રીજી કૃતિ સારી છે, પણ પહેલી બેની તુલનાએ
ઢીલી પડી જાય છે.

રાઈના ઝીણામાં ઝીણા ફૂલની તિખાશ પણ કેટલી
ચોટવાળી હોય એનું એક દષ્ટાન્તે પૂરતું થશે :

કાગડા છો ને બધે કાળા રહ્યા.
એકતાનું મૂલ્ય કે'ં ઓછું નથી.

કવિ જેને નાગરિકધર્મ કહે છે એનો (પુણ્ય)પ્રકોપ
નિકૃષ્ટ પત્રકારત્વ ('દુનિયાને શીખ દઈએ'), કહેવાતા
બિનસાંપ્રદાયિકતા-વાદીઓની દાંભિકતા ('રંગ મોલમાં
રીડ', 'ઉપાલંબના દોહરા') અને પ્રતિબદ્ધ જનવાદીઓની
અતિરેકી જડતા ('કલાવાદીઓને ખુલ્લી ધમકી') - વગેરે
સામે પ્રગટેલો છે. ત્યાં, ક્યાંક ક્યાંક, એમનું હૈયું કે હાથ
'હળવાં' રહી શક્યાં નથી. એ કદાચ સ્વાભાવિક પણ છે.
'દુનિયાને શીખ-' એ ગઝલ 'ચોથી જાગીરના
લેભાગુઓને' અર્પણ કરીને એમણે પોતાનો આશય સ્પષ્ટ

કર્યો છે. એ લોકોનાં વખાણ (!) એમના મુખે મૂકીને એમણે
વ્યંગ સિદ્ધ કર્યો છે એટલે આ રચનાઓ કાવ્યરચનાઓ
છે : 'નવનીત નહીં પામો/આ વાંઝિયાં વલોણાં'-માં
અખબારી નિસ્સારતા ને નિરર્થકતા, તો 'ખટવો, નહીં તો
કરશું / ખુટલ થઈ વગોણાં'-માં હીન આક્ષેપવૃત્તિ - બ્લેક
મેઈલિંગ અસરકારક અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે.

'રંગમોલમાં...'-માં રંજક હાસ્યકવિતાના લય-ઢાળ
અને પ્રાસ-રીતિનો સહારો લઈને એમણે 'બૌદ્ધિકલાલો'ની
ખબર લીધી છે. તો, ઉપાલંબના ૨૦-૨૧ દોહરામાં એમનો
હિંદુ-અભિગ્રહ વિગતે, કંઈક મુખર મોટા અવાજમાં
પ્રગટ્યો છે : 'બૌદ્ધિકોએ આચર્યા અનરથ - અત્યાચાર...
તુરક-બિરાદરમાં ભળી, 'સેક્યૂલર'ની નાત !' 'નિરીક્ષક'ને
પાને, કાવ્યને પણ લેખ જેટલું જ 'સુ-ગમ' રાખવા માટે
એમને પોતાની નર્મ-મર્મ શક્તિઓ ઓછી પડતી લાગી
હશે ? અલબત્ત, એમનો આકોશ સાચો છે - અંદરથી
આવેલો 'વળતો' પ્રહાર છે.

રમૂજ-કટાક્ષની કવિતામાં પ્રાસંગિકતા ને
તત્કાલીનતાના સંદર્ભો રહેવાના. એના વિના કેટલાંક
ઠંઠિતો અલક્ષ્ય બની રહે. એમણે નિવેદનમાં, ને ઘણાં
કાવ્યોની નીચે એવા સંદર્ભો નોંધ્યા છે એ સારું છે.

પણ આખરે તો આ રચનાઓ કાવ્યરૂપે જ મનમાં
વસવાની - ને એવી હશે એટલી જ વસવાની. હરિકૃષ્ણની
પણ પહેલી નિસબત તો કવિતા જ છે ને કવિતા કરવાની,
પદ્યપ્રયુક્તિઓ અને ઉપકરણો સમેતની સર્જક-સૂઝ
એમનામાં છે ને એથી આ 'રાઈનાં ફૂલ' જોવાં-આસ્વાદમાં
ગમે એવાં છે.

અતિરેક - જિતેન્દ્ર પટેલ

પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૧૮૨, રૂ. ૧૦૪

વિવિધ માનવભાવોનું આલેખન

જયંત ઉમરેડિયા

જિતેન્દ્ર પટેલની વાર્તાઓ વિષયવસ્તુ, પાત્રો અને ટેકનિકની
દષ્ટિએ નોખો સૂર પ્રગટ કરે છે. તળપ્રદેશની - બોલીમાં
આલેખાયેલી - તેમજ નગરજીવનની બંને પ્રકારની
વાર્તાઓમાં પાત્રોનાં મનોસંચલનો રસપ્રદ છે.

પહેલી વાર્તા 'બંધ' છાશવારે પળાતા બંધ અને
વિરોધના સૂરથી શરૂ થાય છે. પરંતુ એની આડશમાં ઘરમાં
ચાલતા ખટરાગ વગેરે સૂચક બની રહે છે. બજારમાં
આવતીકાલે બંધ હોવાની વાતે શાકભાજી લેવાનું પુત્રવધૂને

કહેલું પરંતુ પુત્રવધૂની સ્પષ્ટ ના સાંભળી વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર જ્યંતીલાલ પોતે જ શાકભાજી લેવા જાય છે. પત્નીને ના પાડતા ગયા કે પુત્ર નવીન આવે તો ખબર ન પડવા દેતા કે પોતે શાકભાજી લેવા ગયા છે. પાછા ફરે ત્યારે પહેલા જ ઘરમાં આવતા નવીનને ખબર પડે છે કે બાપુ બહાર ગયા છે અને પત્તિ-પત્ની ઝઘડી પડે છે. બંનેના ઝઘડામાં પુત્ર રવિને માથામાં વગાડી બેસે છે. દાદા-દાદી રવિને સમજાવે છે કે કોઈ પૂછે તો કહેજે “લપસી જવાથી વાગ્યું છે” પણ રઠ પકડીને રવિ એક જ વાક્ય બોલે છે કે “કંઈ નહિ, પપ્પાએ વગાડ્યું છે. મેં તો એમની સામે કીટ્ટા કરી દીધા છે.” સવારે ઊઠતાની સાથે જ જ્યંતીલાલ ‘લોકોએ બંધ પાળ્યો છે કે નહીં ?’ એ જોવા જાય અને કહેતા જાય કે “એ બહાર જતો ન રહે એનું ખાસ ધ્યાન રાખજે.” બહાર દુકાનો, લારી બધું રાબેતામુજબ ખુલ્લું છે પણ પાછા ફરતાં જુએ છે કે પોતાનું જ ઘર બંધ છે અને આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી જાય છે. સંગ્રહની આ પ્રથમ વાર્તા ઘણુંબધું કહી જાય છે. બહારના તોફાન કરતાં ઘરની અંદરનો ખટરાગ વધારે તીવ્ર છે. એની પ્રતિભિ વાર્તામાં સહજ રીતે થાય છે. ‘મંદી’ વાર્તામાં મોડે સુધી ઓફિસના કાર્યમાં પરોવાઈ રહેતો અજય અને પોતાના ઘરની બાજુનું મકાન ખાલીખમ હોવાને કારણે એકલતાથી પીડાતી પત્નીની વ્યથા આલેખન પામી છે. મંદીને કારણે કોઈ આસપાસનાં ઘરોમાં રહેવા ન આવે ને ભાડૂઆત આવે એ ખાલી કરીને જતાં રહે છે. પત્નીની બીજે રહેવા જવાની ઇચ્છા છે પણ પોતે રહે છે એ ફ્લેટ મંદીના કારણે નથી વેચાતો. ઘણા સમય પછી બાજુના મકાનમાં કોઈ રહેવા આવવાનું છે એની ખુશાલીમાં પત્ની આતુરતાથી એ લોકોની રાહ જુએ પણ સમય મુજબ પાડોશી રહેવા ન આવ્યાં ને આવ્યાં ત્યારે હવા-ઉજાસ અપૂરતાં હોવાનું બહાનું કાઢી, મંદીમાં જોઈએ તેવાં મકાન મળે છે ત્યારે આવા અંધારિયા ફ્લેટમાં શા માટે રહેવું ? કહીને આઘાત આપી જાય છે.

વાર્તામાં નાયિકાની એકલતા પાછળ બાળક ન હોવાની સ્થિતિ પણ ડોકિયું કરી જાય છે. જેમ કે “બહેન મળતાવડાં છે, ટ્રિવિન્સ છે એમને. એકને તો તમારે જ મોટો કરવાનો છે એવું કહેતાં હતાં” આવા સંવાદો એકાદ વખત આવે છે પણ એથીય વધારે એકલતા કોઈ આસપાસ રહેતું

ન હોવાની છે. આવી સ્થિતિનાં વર્ણનોમાં ક્યારેક વધારે પડતા ભાવુક સંવાદો પણ વાર્તામાં પ્રવેશી ગયા છે. વર્તમાન સમયમાં એવી વિગતોનો તાળો બેસતો નથી.

‘ગઢી’માં ‘આની મોટી બહેન કે આ ?’ આવી શરૂઆત જ શીર્ષકને ચરિતાર્થ કરે છે. વાર્તાની નાયિકા ગતિની ઓછી ઊંચાઈ લગ્ન કરવામાં બાધારૂપ બને છે. એ જન્મી ત્યારે એક અનુભવી બાઈ બોલી ઉઠેલી : ‘ગઢી !’ – એવા સંવાદો પરથી અને છોકરાઓ જોવા આવે ત્યારે ઊંચી એડીનાં ચપ્પલ પહેરી, ટટ્ટાર ચાલવાનું આદિમાં નાયિકાની ઓછી ઊંચાઈ અને પરિણામે લોકોની વિચિત્ર મશ્કરીઓનો ભોગ બનતી નાયિકાની વ્યથા આલેખન પામી છે. કોઈ જોવા આવે ત્યારે બે વર્ષ વધારીને ઉંમર કહે તોય નાની લાગતી નાયિકાને છોકરો જોવા આવે ત્યારે ઢગલાબંધ સૂચનાઓ આપી દેવાય પણ ‘એક જગ્યાએ વાત’ થયા મુજબ ‘નીચો છોકરો’ જોવા આવવાનો છે એવી વાતથી કુટુંબમાં સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ જાય છે. આવનાર પાત્ર ઊંચાઈમાં નીચું હોવાથી ગતિને પોતાની મરજી પ્રમાણે ઊઠવા-બેસવાનું કહેવામાં આવે છે. ઉંમર પણ છે એટલી જ કહેવાની પણ સમસ્યા ત્યાં થાય છે કે છોકરો નાયિકા કરતાંય વધારે ઓછી ઉંમરનો છે. આ વખતે ઉંમરમાં એ મોટી છે એવી સ્થિતિ વધુ એક વખત નાયિકાને નિરાશ કરે છે.

‘પી.પી. નંબર’ વાર્તા લેખકની અલગ ઓળખ ઊભી કરતી વાર્તા છે. અહીં હાસ્ય મુખ્ય છે. ફોન એ પતિ-પત્નીની ઉપાધિનું કારણ બને છે. સામાન્યપણે સર્વત્ર જોવા મળતી સમસ્યાને લેખકે અહીં વાચા આપી છે.

‘પડદા પરનું દશ્ય’ વાર્તામાં નાયિકા લગ્નજીવનના શરૂશરૂના ગાળામાં બાલ્કનીને મનમોહક જગ્યા માને છે. પોતાને ખૂબ ગમતી આ જગ્યાએ બેસી નાનાં-મોટાં કામો કરી સમય પસાર કરતી નાયિકા માટે બાલ્કની જ સમસ્યાનું કારણ બને છે. બાલ્કનીમાં બેસી રસ્તા પરનાં દશ્યો જોતી નાયિકા માટે અકસ્માત, લોકોનાં ટોળાં, મારપીટ, ગોળીબાર આદિ કાયમનું બની જાય છે અને એ જ સમાચાર ઓફિસેથી આવતા પતિને રોજેરોજ આપે છે. આ દશ્યો જોતાં જોતાં જ અજાણપણે પતિની ચિંતા કરી તમે પણ ઓફિસ આ રસ્તેથી જાવ છો, ધ્યાન રાખજો,

બીજો રસ્તો હોય તો ત્યાંથી જજો – એવી મનોવ્યાધિનો શિકાર બની બેઠેલી નાયિકાની દયનીય સ્થિતિનું આલેખન કરવામાં વાર્તાકાર સફળ રહ્યા છે.

‘રાતપાળી’માં શહેરમાં કાકાને ત્યાં નાની ઓરડીમાં રહી મિલમાં મજૂરીકામ કરતા નાયકનો વતનનો તલસાટ તીવ્રપણે રજૂ થયો છે. કાયમ રાતપાળી કરતા કાકા અને બહુ દોરા-ધાગા કરવા છતાં સંતાનસુખ ન હોવાનું દુઃખ વેઠતાં કાકી ‘પાણા એટલા દેવ’ કરીને દિવસો ગુજારે છે. એક રાત્રે મિત્રો સાથે ફિલ્મ પાછો ફરે છે ત્યારે ઘરનાં બારણાં પાસે આવતાં ‘અંદર ધીમો ગણગણાટ’ સાંભળતો નાયક કાકાને આજ ખાતુ બંધ હોવાથી ધરે છે એમ માની રેલવે સ્ટેશનના બાંકડા પર બાકીની રાત કાઢે છે પણ સવારે વાતવાતમાં ‘સવારે તારા કાકાને એકલા જોઈને મારો તો જીવ તાળવે વયો ગયેલો’ એવી કાકીની ઉક્તિ નાયકને હચમચાવી મૂકે છે. મિલની નોકરીથી કંટાળેલો નાયક વતનમાં પાછો ફરે છે. કાકીને સારા દિવસો જાય છે એની જાણ કરતો કાકાનો પત્ર અને સમય જતાં કાકીએ દીકરો જણ્યો એવી ખબરે બાપુ નાયકને ફરી કાકાને ત્યાં ‘છોકરો રમાડતો આવને !’ એ બહાને જવાનું કહે છે. અહીં ‘રાતપાળી’ એ વાર્તાનું અને નાયકના મનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહે છે. ‘છોરો કોના જેવો લાગતો હશે ?’ એવી અવઢવમાં ફસાયેલા નાયકનો પ્રશ્ન ભાવકચિત્તને પણ કોરી જાય એવો છે.

‘રેલ’ વાર્તામાં પિયર આવેલી લાખુને વરની જગ્યાએ સસરા તેડવા આવે ને કમને સાથે જવા તૈયાર થતી લાખુનો રોષ સસરાની નિસાસાભરી વાતો સાંભળતાં મન બદલાઈ જાય છે. રાતના ઉજાગરા કરીને કારખાને પસાયતાનું કામ કરતો પતિ, પત્નીને લાવવા માટે રેલભાડું ભેગું કરે, બીમાર પડે એવી વાતો અવાચક બની સાંભળતી લાખુ વાર્તાતે સ્થિતિનો સ્વીકાર તો કરે છે પણ અંતે આવતું વાક્ય એના મનના ઉગ્ર રોષનો પડઘો પાડે છે : ‘આતા મારી મૂકો ગાડું. આ રેલ શું આપણને આંબી જાતી’તી ?’

‘વાવડો’માં ઘરની નબળી સ્થિતિ અને આશાઓ પર પાણી ફેરવી નાખતી સ્થિતિ જેવો પુત્રને લગતો આઘાત અંતે તીવ્ર પ્રતિક્રિયા રૂપે મુકાયો છે.

ગ્રામ-પરિવેશનું જીવંત આલેખન અને જીવનની સંકુલ સ્થિતિઓનું આલેખન કરતી વાર્તાઓના દષ્ટાંત તરીકે ‘ઉજાગરા’ વાર્તાને મૂકી શકાય. તો ‘ઘર’ નામની વાર્તામાં નાયિકા આરતીની આસપાસ ગૂંથાય છે. પોતાના ઘરને કાયમ સ્વચ્છ, બિલકુલ વ્યવસ્થિત રાખવા ટેવાયેલી આરતી પોતાના પતિ પાસે પણ એવી જ અપેક્ષા રાખે છે પણ પતિનો પ્રતિપ્રશ્ન છે કે એના કરતાં તું તારી જીદ છોડી દે તો ? – કદાચ પતિ કરતાંય ઘરને ચોકસાઈની દૃષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વ આપતી આરતીની ધૂન એક ગ્રંથિ બનીને જડતાનું પ્રતીક બની રહે છે. અકસ્માતમાં પતિના મૃત્યુથી ભાંગી પડેલ આરતી, ઘરને અસ્તવ્યસ્ત રાખે છે એવી સ્થિતિમાં પતિથી વિશેષ કંઈ નથી-નો ભાવ તીવ્રપણે વ્યક્ત થયો છે.

‘પસંદગી’ વાર્તામાં હોસ્ટેલમાં રહી અભ્યાસ કરતા પુત્રનું સંવેદન અને ડિવોર્સી માતાપિતા વચ્ચે ઝોલાં ખાતા પુત્રની વેદના આલેખન પામી છે. સમય જતાં મમ્મીનું અવસાન થાય ને પપ્પા બીજાં લગ્ન કરી લે છે એની જાણ થતાં પુત્રનું મન પપ્પાને ન મળવા માટે મજબૂર કરે છે. પપ્પાએ આપેલ કીમતી ઘડિયાળ કચરાપેટીમાં ફેંકતો પુત્ર હાથ પરથી ભાર ઊતરી જતાં જાણે હળવાશનો અનુભવ કરે છે. ઘડિયાળનું કાંડા પરથી ઊતરી જવું જાણે ભારઝલ્લા સંબંધના અંતનું સૂચન કરે છે.

આ ઉપરાંત ‘ટોસ,’ ‘ચેપ,’ ‘પરસ્પર’ વગેરે વાર્તાઓમાં પાત્રોના મનોસંચલનો ખૂબીપૂર્વક આલેખાયાં છે. ‘ઈયળ’ વાર્તા માત્ર મેસના મહારાજ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના અનુભવનો રસપ્રદ કિસ્સો બની રહે છે. કેટલીક વાર્તાઓ પાત્ર, પ્રસંગ અને સંવાદોના માધુર્યને કારણે પણ માણવી ગમે તેવી છે. મધ્યમવર્ગનાં પાત્રો, ગ્રામીણ-શહેરી જીવનનો પરિવેશ, પરિસ્થિતિ, એકલતા, એકાદ સંવેદનને વિકસાવી વાર્તામાં ઢાળવું, સરળ શૈલી અને ભાષાદૃષ્ટિએ આ વાર્તાઓ લેખકને અન્યથી જુદા પાડે છે. ક્યાંક વાક્યની ગોઠવણી, મુદ્રણદોષ નજરે ચડે છે પણ એવાં સ્થાનો બહુ ઓછાં છે.

‘અતિરેક’ વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓ વિવિધરુચિના ભાવકો અને વાર્તાઅભ્યાસીઓને વાંચવી ગમશે.

પંડિતયુગાનુરક્ત પીઢ વિવેચક વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી ક્યારેક એમના અવલોકનમાં ઊંઘેઊલટેથી શરૂ કરવાની પદ્ધતિને દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કહેતા. ‘પરોઢિયે કલરવ’ને ચોથા પૂંઠેથી આવી પદ્ધતિ પ્રયોજી વાંચીએ તો ગ્રંથસાર સમી કન્ટેન્ટનો એકંદરે અંદાજ આવી જાય : પક્ષીઓ પ્રાર્થના નથી કરતાં, પક્ષીઓ કીર્તન નથી કરતાં. એમનો કલરવ એ જ એમનું કીર્તન. કલરવની નજીક પહોંચી શકે એવો માનવીય સ્વર કયો હોઈ શકે ? નરસિંહ મહેતાએ રચેલાં પ્રભાતિયાં ગાતી વખતે થતું પ્રભુકીર્તન કલરવના કુળનું જણાય છે...

પણ રુકો, થોભો – આ તો ગ્રંથારંભે શીર્ષસ્થ નિબંધની જ ગદ્ય-પંક્તિઓ છે. શું આ ગદ્ય છે કે ગદ્યકંકુવીટી પદ્ય કન્યકા છે ? કર્તાએ રજૂ કરેલા નિબંધોને મનો-ઊર્મિકેન્દ્રી (Psycho-lyrical) નિબંધો રૂપે ઓળખાવ્યા છે અને એવા બધા લેખો અને એનાં શીર્ષકો પણ ગદ્યસ્થ મનો-ઊર્મિકાવ્યોના ઉચ્ચાવચ સારાનરસા નમૂના છે :

‘ગુલાબ, રુઆબ, શબાબ’ (પૃ. ૧૦), ‘એક વાદળને આવ્યું સપનું’ (પૃ. ૧૦૧), ‘અહીં બુલબુલનું અભિવાદન છે’ (પૃ. ૧૧૧), ‘પ્રેમપત્રની ઝીણી ઝીણી કાપલીઓ’ (પૃ. ૧૩૦ ‘ટહુકે ટહુકે શબ્દો’ (પૃ. ૫૬), ‘સર્જકના એકાંતની પરીક્ષા’ (પૃ. ૧૫૮), ‘વરસાદમાં સ્નાન કર્યા પછી પવન ચોખ્ખોચણક’ (પૃ. ૧૬૩) અને લાસ્ટ બટ નોટ ધ લિસ્ટ નિબંધ ‘કવિવર રવીન્દ્રનાથની જીવનસુગંધ’ (પૃ. ૬૦).

પશ્ચિમ અને પૂર્વના વિચારલોકમાં ફેર છે. અહીં ‘Psycho’ શબ્દને ચૈતસિક અધ્યાત્મસંયુક્ત અધ્યાસ હોય જ્યારે ત્યાં ‘સાયકો’નું સાહચર્ય આલ્ફ્રેડ હિચકોક્ની ટેરર-મેકાબર ફિલ્મ સભ્યતા સાથે ઉદ્ભાસે.

વૈશ્વિક સંપ્રત્યયો સાથે રહી, ભારતીય દર્શન પરંપરાની વિભિન્ન ધારાઓને પોતાના ચૈતસિક અભિગમોમાં ગૂંથી લેવાનું કૌશલ્ય આ લેખોમાં અધિક

વર્તાશે : ‘તપોવન, એકેડેમી અને યુનિવર્સિટી’ (પૃ. ૧૦૫), ‘વિચાર કંઠીમુક્ત હોય ત્યારે’ (પૃ. ૧૫૦), ‘વીસમી સદીને છેલ્લી સલામ’ (પૃ. ૩૫), ‘આત્મકથા લખવામાં જોખમ છે’ (પૃ. ૧૨૦), ‘મરણની પળ લગી માણસ ‘પતન-પૂરું’ નથી’ (પૃ. ૧૬૭) ઇત્યાદિ.

સડકતપ્ત કડક મિત્ર વિવેચક ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા અંતરંગ મિત્રો આગળ ગુણવંતભાઈ જેવા વિચારકોને ‘પોપ’ ચિંતકો રૂપે ચિતરતા હોય છે ! આ લખનાર ઉન્નતભૂ (મડિયાના શબ્દોમાં ‘ઊંચભમરિયા’) આ-લોચકો સાથે આંશિક સહમતિ જ દર્શાવે. ઓપ હોય કે પોપ, ‘પરોઢિયે કલરવ’ સુણી આ નિબંધકાર જાગતિક કોલાહલો તરફ શાહમૃગવૃત્તિનું જરીકે સેવન કરતા નથી; દૈનિકોની કટારોમાં, સામયિકોના વિભાગોમાં સામાન્ય વિશાળ પાઠકવર્ગની સાથે કંઠો મેળવી વ્યક્તિ – ઘટના – વિચાર પ્રત્યેનું વલણ તત્કાલ ધ્યાન પર બરાબર લાવવા માટે વિરોધ; વિષમ જેવી શૈલીઓ યોજી ઉદાર પત્રકારધર્મ અદા કરે છે. દા. ત. ‘ગુજરાતનો (અ)નાથ અને પાટણની લઘુતા’ (પૃ. ૮૩), ‘વીસ વર્ષનો ડોસો, એસી વર્ષનો યુવાન’ (પૃ. ૧૨૫), ‘મુંબઈમાં બેચેન થવા માટે પ્રયત્ન કરવો ન પડે’ (પૃ. ૧૫૪), ‘સન ૧૯૧૯માં અમદાવાદ કેવું હતું ?’ (પૃ. ૨૭), ‘પાણીપોચો અને પેટછૂટો માણસ’ (પૃ. ૮૮), ‘ઉદાર પુસ્તક મફત મળે તોય નકામું’ (પૃ. ૧૩૪), ‘કાનની કેળવણી વિના કેળવણી અધૂરી’ (પૃ. ૩૧).

ધરિત્રીને ધાત્રીવત્ ધારણ કરતો (સત્-) ધર્મ, માત્ર સાંપ્રદાયિક ના હોય. એવા પરિવ્યાપક શુદ્ધ ધર્મની વાતને અંડોળીને કયો વિચારક જંપી શકે. અને આ ગુણવંત તો એમનાં એકાધિક લેખનોમાં ગદ્યકાવ્યોના ગુણો ઝીલી ઝળકાવી શક્યા છે. દા.ત. : ‘વ્રજકિશોર મોહિ વિસરત નાહી’ (પૃ. ૧૪), ‘ભક્તનું હૃદય ભગવાનનું દીવાનખાનું’ (પૃ. ૧૧૫), ‘ધર્મપ્રેમ કે પ્રેમધર્મ’ (પૃ. ૧૭૮), ‘હરેક ઇમાન કો એક ચોર દરવાજા હોતા હૈ’ (પૃ. ૧૭૫), લેખકને માથેરાન જવાનું થયું તો ત્યાં પણ ‘સત્સંગ’ માંડ્યો, કોની

સાથે ? ‘પક્ષીઓ અને વૃક્ષો સાથે સત્સંગ !’ (પૃ. ૧૪૨).

લલિત નિબંધકાર પક્ષીઓ સાથે સત્સંગ માણી, ટહુકામાંથી ખરતા શબ્દો ઝીલી ધ્યાનાકર્ષક, ટકી શકે એવા ‘ટહુકામંત્રો’ – તાજાંહિંસાઅહિંસાને જાકારો દેવાના યુગધર્મપૂર્વક – પણ વેરે છે :

પ્રેમની ઝંખનાના મૂળમાં

માનવીની અપૂર્ણતા રહેલી છે

અપૂર્ણતા પવિત્ર છે. (પૃ. ૫૬)

અપૂર્ણતા અભિશાપ નથી, પરંતુ

પરમેશ્વરની અધૂરી કાવ્યપંક્તિ છે. (પૃ. ૫૭)

સુરદાસ સાવ સાચું કહી ગયા.

સબસે ઊંચી પ્રેમસગાઈ ! (પૃ. ૫૮)

ટહુકે શબ્દો ઝીલ્યા પછી આવતા લેખ ટાગોરની ‘જીવનસુગંધ’ નિબંધમાં કવિવરના પ્રેમ-અનુભવની ગહન નિષ્ફળતા (‘નષ્ટનીડ ?’ ‘ચારુલતા ?’) લેખકે ‘પ્રાણવાન શબ્દો’ લેખે સચુક્તિ પ્રસ્તુત કરી છે :

નિષ્ફળ નીવડેલા પ્રેમ થકી

જીવન વધુ સમૃદ્ધ બન્યું છે (પૃ. ૮૩)

નરસિંહ મહેતાના ડોકાતા સંદર્ભો સાથે ઉમાશંકર – રાગની લહર પણ કેટલાક ફેમમાં ઝબકી જાય છે : ‘મેટ્રો ટ્રેનમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ચારે દિશામાં ફેલાયેલાં પીળાં બોગદાંમાં ચાલતી વખતે દૂરથી આવતો મંગલધ્વનિ કાને પડે છે’ (પૃ. ૫) સુજોને અહીં મંગલધ્વનિ સાથે ઉમાશંકરનું ‘વિશ્વશાંતિ’ સાંભરે. પૃ. ૩૪ ઉપર આદિલ મનસૂરીને નિમંત્ર્યા છે : ‘મૌનમાં જો મળી શકાતું હોય, કોઈ શું કામ ગઝલમાં આવે ?’ ‘હાઈકુરશ્મિ’ ઝીણાભાઈનેય અવતારી આપ્યા છે : ‘પતંગિયું ત્યાં / થયું અલોપ, / શૂન્ય ગયું રંગાઈ’ (પૃ. ૧૧૪). આટલું જ અહીં છે એમ નહીં, વિરિકલ નિબંધોમાં નિજનું જ ગુણ-ગાન, શાહનું ઔદાર્ય કરે એવું નથી. વિખ્યાત ફ્રેન્ચ ખગોળવિદ્ અલેક્ઝાન્ડર ઓનોફને – આપણા ભક્તકવિ નરસિંહ શિરોમણિ સાથે સામે મૂકી – ઉત્તમપણે રમતા મેલ્યા છે. કથનની અંતિમ પંક્તિ સૂત્રબદ્ધ વ્યાખ્યાનો અહેસાસ આપે :

ખગોળનો અભ્યાસ એટલે ભૂંસાઈ ચૂકેલા

ઈતિહાસનો અભ્યાસ !

‘વીસમી સદીને છેલ્લી સલામ’ જેવા ટ્યુકડા લેખમાં મનુજ ઈતિ-હ-આસની ફોઈડકથિત ત્રણ કાંતિઓના ઉલ્લેખ સાથે લેખકે ઓશો રજનીશની છટાથી સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ મૂક્યું છે : ‘શમણામાં પૂરાં થતાં અધૂરાં અરમાનો પર ચેતન મનનો કાબૂ નથી હોતો. ભલભલા મહાત્માને ક્યારેક શમણામાં એવી સ્ત્રી પજવી જાય, જેને માત્ર એક વાર જોઈ હોય.’ (પૃ. ૩૬)

મનાલી, માઉન્ટ આબુ, મુંબઈના સહપ્રવાસોમાં તત્કાલીન ‘આચાર્ય’-એ જાહેર કરેલું કે કેટલાક રડ્યાખડ્યા જૈન સાધુ ખાનગીમાં પોનો. ફિલ્મો જોવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતા ! ભારતની પ્રજા ‘મહાત્મા’-જીના બ્રહ્મચર્ય પરીક્ષાના તથ્ય-પ્રયોગોથી સુવિદિત છે. આ સંદર્ભે ઈસુ પર વારી ગયેલી મેરી મેગ્ડેલિનાનું ભાવગીત ‘જિસસ ધ સુપરસ્ટાર’ ફિલ્મનો ઉલ્લેખ તથ્યસૂચક છે. સંલગ્ન કથન લેખકનું જાગતિક સાથે વૈયક્તિક ઉત્તરદાયિત્વ સિદ્ધ કરે છે : ‘ભગવાનનું પાષાણીકરણ થઈ જાય ત્યારે ઈસુ પણ લાચાર ! કદાચ મેરી મેગ્ડેલિનાની પાછળ પથ્થરમારો કરનારા ટોળામાં આપણે પણ સામેલ હતા’ (પૃ. ૪)

સંચયના બે જ લેખોને, મહિમા-શીલ ગણાવવા પડે તો કવિવરની ‘જીવનસુગંધ’વાળો અને બીજો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૪૧મા અધિવેશનમાં ‘નિબંધ’ વિષયના વિભાગીય અધ્યક્ષ સ્થાનેથી આપેલું ૨૯-૧૨-૨૦૦૧નું વક્તવ્ય, જેમાં કર્તાએ ‘નિર્મિતિના લયની શોધ’નું બીડું ઝડપ્યું હતું. અહીં રિલ્કે - બાશો - ગીતા - તુલસી - અબ્રાહમ કાઉલી - વિનોબા - સ્વામી આનંદ - કિશનસિંહ ચાવડા - પ્રિસ્ટલી અને ખાસ તો એલિસ મેનેલનાં ઉત્તમ પ્રદાનોની સમાવૃત્તિ કરી કર્તાએ સુરેશ જોષીની લલિત નિબંધક્ષેત્રે પ્રાપ્ત સિદ્ધિનોમાં શિરીષ પંચાલ - જયંત પારેખની સાથે સહમતિ પ્રકટ કરી એમાં એક બહુશ્રુત વિદ્વાનની શ્રદ્ધા-અંજલિ સમું તર્પણ પણ હતું :

‘સુરેશ જોષીના નિબંધોમાં પ્રગટ થતું શબ્દશિલ્પ કેવળ મનોહારી બનીને થીજ જનારું ન હતું, પરંતુ મનનશીલતાને હળવેકથી જગાડનારું હતું. એમાં લાલિત્યનો જે લય પ્રગટ થતો તેમાં ક્યાંય ઉપદેશનો

અણસાર ન હતો.’ (પૃ. ૫૦)

પ્રસ્તુત નિબંધો વિશે પણ ‘મનોહારી’, ‘મનનશીલ’ જેવાં વિશેષણો (તેઓ જ્યારે જનાર્ધનમની ઝાપટમાં પ્રાસલીલા, શબ્દરમત, ચાટૂક્તિઓ, સુરેશ દલાલના કવેતાઈ શૈલીસુખોથી મુક્ત હોય ત્યારે) બેશક પ્રયોજી શકાય, પણ લલિત નિબંધ પૂરતી પાળ પરેજી હોવી ઘટે કે ત્યાંયે ‘ઉપદેશનો અણસાર’ ન હોય.

ગુણવંત શાહે એમના મૂર્ધન્ય નિબંધમાં સમભાવપૂર્વક બોધસૂચન કર્યું છે : ‘પરોઢિયે કલરલ ઝીલવાનું કામ, માત્ર કાન પર ણોડવા જેવું નથી. આપણા સમગ્ર અસ્તિત્વને એકઠું કરીને કલરવને રોમરોમથી પામવાનો છે’... સમગ્ર અસ્તિત્વને એકત્રિત કરી બ્રહ્મ-ગુંજનને રોમેરોમમાં પામનારા ‘ઉપદેશસારમૂ’ના સ્રષ્ટા મહર્ષિ રમણ આ ક્ષણે સાંભરી આવ્યા મને તો !

નિર્ગ્રંથ ઐતિહાસિક લેખસમુચ્ચય : ૧,૨ – મધુસૂદન ઢાંકી સંશોધનનું એક સીમાચિહ્ન

કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્મારકનિધિ અમદાવાદ, ૨૦૦૦;

ડબલકાઉન : ૩૨૪ (ખંડ-૧), ૩૭૨ (ખંડ-૨), રૂ. ૫૦૦ (બંનેના)

હેમંત દવે

સામ્રત સમયે ગુજરાતમાં ઇતિહાસ-સ્થાપત્ય-શિલ્પ-મધ્યકાલીન સાહિત્ય ઇ. વિદ્યાશાખાઓના સંશોધનમાં જે દારુણ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે એનો પ્રત્યય આ વિષયોમાં પ્રકાશિત થતાં સંશોધનપત્રો, સંશોધન સામયિકોમાં સાંપડી રહે છે. મૂળ સ્રોત સુધી જવાની આળસ, ભાષાકીય અણઆવડત (માતૃભાષા સમેત), સંદર્ભ (ગ્રંથ) આપવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું અજ્ઞાન, સંશોધન માટે અનિવાર્ય એવા વિશ્લેષણાત્મક અભિગમનો લગભગ સંપૂર્ણ અભાવ અને ચર્વિતચર્વણા – આ આપણા ‘સંશોધન’ લેખનનાં કેટલાંક ‘વ્યાવર્તક’ લક્ષણો છે.^૧ આવાં દૂષણોથી યુક્ત લખાણો, સંશોધનપત્રને નામે જ અલબત્ત, પરિસંવાદોમાં અને અધિવેશનોમાં રજૂ થાય છે, અને પોંખાય પણ છે.^૨ આવા વાતાવરણમાં ભારતીય દેવાલય-સ્થાપત્યના જીવંત જ્ઞાનકોશ સમા મધુસૂદન અમીલાલ ઢાંકીના આ બે ગ્રંથ ઉત્તમ ઐતિહાસિક સંશોધન શી રીતે થઈ શકે, કરી શકાય તે માટે માર્ગદર્શકની ગરજ સારે તેવા છે.

નામ પરથી જ સ્પષ્ટ છે કે આ લેખોનું વિષયવસ્તુ નિર્ગ્રંથ કહેતાં જૈનધર્મના ઇતિહાસ સાથે સંબંધિત છે. અને મુદ્રિત થયેલા મોટા ભાગના લેખો^૩ પહેલાં અન્યત્ર સંશોધન-સામયિકોમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે સંશોધન-સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોનો ઉપયોગ કરવો હંમેશાં સરળ હોતો નથી. આપણે સંશોધન

માટે આવાં સામયિકો પાસે જવાની ટેવ કેળવી જ નથી. (કોઈપણ વિદ્યાશાખાનો પીએચ.ડી.નો શોધનિબંધ જોવાથી કે સંશોધનપત્ર જોવાથી આ વાતની પતીજ પડશે.) એટલે આવા મૂલ્યવાન લેખોમાં ઉદ્ઘાટિત થયેલું સત્ય તે તે ગ્રંથમાં જ ઢબૂરાયેલું પડી રહે છે, અને તેના કારણે જૂની અને ખોટી માન્યતાઓ ચાલતી આવતી રહે છે, અને પરિણામે, ‘ઇતિહાસને નામે કેટલાંયે અગાઉથી ચાલ્યાં આવતાં, ને ચીલાચાલુ, જૂઠાં લખાણો થતાં જ રહ્યાં છે ને એનાં પુનરાવર્તનો અને પુનઃ પુનઃ ઉપયોગ પણ થતાં જ રહ્યાં છે.’ (પ્રથમ ખંડ, લેખકનું વક્તવ્ય, પૃ. ૧૧). અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોમાં પણ, જો પ્રકાશન પછી કાંઈ નવાં તથ્યો ઉપલબ્ધ થયાં હોય તો તેમને લેખકે આમેજ કરી લીધાં છે.

આ લેખસમુચ્ચયના પ્રથમ ખંડમાં ૩૪ લેખ છે અને તેનું મુખ્ય વસ્તુ જૈન અથવા નિર્ગ્રંથ સાહિત્યના ઇતિહાસ અને વિવિધ કૃતિઓની આધારભૂત વાચનાઓનું છે. દ્વિતીય ખંડ મુખ્યત્વે સ્થાપત્ય તેમજ અભિલેખસંબંધી પ્રશ્નો તથા તેમના સંભવિત ઉકેલોને લગતો છે. અહીં લેખસંગ્રહની સામગ્રીની દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરવા માટેની જરૂરી સજ્જતા – એટલે કે, નિર્ગ્રંથ સાહિત્યનું ઊંડું જ્ઞાન, ગુર્વાવલિઓની ઝીણી માહિતી, સ્થાપત્ય અને શિલ્પસંબંધી આવશ્યક તજજ્ઞતા કે તત્સંબંધી અભિલેખોની તલસ્પર્શી

જાણકારી – મારી પાસે નથી એ બાબતે હું સભાન છું, અને (એથી) એ મારો ઉદ્દેશ પણ નથી.^૪ મારો હેતુ અત્રે તેમની સંશોધનપદ્ધતિના નિદર્શનનો છે.

લેખક સર્વપ્રથમ પોતાના વિષયને લગતા સૌ પુરાવા એકઠા કરે છે, તેમનો આગ્રહ સામાન્ય રીતે પોતાના વિષયમાં પૂર્વે થઈ ગયેલા કામને જોઈ જવાનો છે.^૫ પોતાનાં પ્રમાણોની અધિકૃતતા તેમજ વિશ્વસનીયતા તપાસ્યા પછી એની વિગતોની શક્ય તમામ દષ્ટિએ ઝીણી પરીક્ષા કરે છે. વિભિન્ન પુરાવાઓને આધારે પ્રાપ્ત થયેલી છૂટીછવાઈ ઢકીકતોને તેઓ મેળવે છે, ને તેના આધારે પોતાના નિષ્કર્ષ પર પહોંચે છે. તેમના નિર્ણયો તેમના પુરાવાઓને આધારે છે, અને પુરાવાઓને આધારે પ્રાપ્ત થતા નિષ્કર્ષને તેઓ, કદાપિ ધર્મ-સંપ્રદાય કે સમાજને ઇતર કારણોસર અસ્વીકાર્ય લાગે તો પણ, પ્રકાશમાં લાવવાનું ચૂકતા નથી. (તેમના અસંખ્ય લેખો આ બાબતની સાહેદી પૂરશે.) તેમનું દરેક મહત્ત્વપૂર્ણ વિધાન આધારભૂત અને શ્રદ્ધેય સ્રોતને આધારે છે, અને આ સ્રોત તેઓ અચૂકપણે નોંધે છે – પુસ્તક કદાચ હાથવગું ન હોય તોપણ એનો નિર્દેશ પણ કરે છે. તેમના સંશોધનની ગતિ આમ પુરાવા-પ્રમાણથી નિષ્કર્ષ તરફની છે.^૬ ઘણાં વિદ્વાનપૂર્ણ લખાણોમાં લેખકો પુરાવાઓના પરીક્ષણ-મૂલ્યાંકન પૂર્વે જ પોતાને – ઘણી વાર સમાજ કે સંપ્રદાય કે પક્ષ કેવળ શ્રદ્ધા કે માન્યતાને આધારે સ્વીકારી લીધેલો – અભિમત નિર્ણય બાંધી લેતા જોવા મળે છે, ને પછી પોતાના તારણને પુષ્ટ કરે તેવાં સાક્ષ્યોની યાદી રજૂ કરે છે પુરાવા જો પોતાના નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં જતા જણાય તો તેનું વિકૃત અર્થઘટન કરવામાં આવે અથવા તો એની સરિયામ ઉપેક્ષા જ કરવામાં આવે.^૭ આવાં લખાણોનો ઉદ્દેશ સત્યશોધન કરતાંયે ઇતર પ્રકારનો હોય છે સ્પષ્ટ છે.^૮

પરંતુ જ્યાં મધુસૂદન ઢાંકી પોતાના પૂર્વસૂરિઓ કરતાં જુદા પડે છે, ને પરિણામે તેમનાં મન્તવ્યોની સમીક્ષા-ચિકિત્સા કરવા પ્રેરાય છે ત્યાં પણ તેઓ ઉત્તમ નિર્ગ્ન્ય પરમ્પરાને અનુરૂપ પૂર્વપક્ષને અત્યન્ત સ્પષ્ટ રીતે અવિકૃતપણે રજૂ કરે છે, ને પછી એનાં તર્ક-દલીલ-પ્રમાણ, ઇ.ની મર્યાદા એકાધિક પ્રમાણોથી ચીંધી બતાવે છે.

‘ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં’ “નમસ્કારમંગલ” ’ લેખમાં લેખકે બતાવ્યું છે કે સામ્રાટ સમયનો નવકારમંત્ર, એના વર્તમાન સ્વરૂપમાં, ઈસુની છઠ્ઠી સદીથી વધારે પ્રાચીન નથી. શિલાલેખો તેમજ વિવિધ કૃતિપાઠના પુરાવાને આધારે તેમણે આ મન્ત્રનો ઐતિહાસિક વિકાસ પણ દર્શાવ્યો છે કે કેવી રીતે ઈ. પૂ. ૨૭-૧લી સદીનો એકાક્ષરી મંત્ર ‘નમો અરહંતાનં’ કે ‘નમો અરહતાનં’માં ક્રમશઃ બીજાં ચરણો ઉમેરાતાં ગયાં, ને છેવટે હાલનો નવ ચરણવાળો નવકારમંત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યો.^૯

સ્વામી સમન્તભદ્ર જૈનદર્શનના ક્ષેત્રમાં વિરલ પ્રતિભા મનાયા છે. સામાન્ય રીતે ભારતના ઇતિહાસમાં બન્યું છે તેમ સ્વામી સમન્તભદ્રનો સમય નિશ્ચિત નથી. કેટલાક જૈનમતાવલંબી વિદ્વાનોએ પોતાના સંપ્રદાયને પ્રાચીનતર ઠેરવવાની લાલચમાં તેમનો સમય શક્ય એટલો વધારે જૂનો – છેક ઈ. પૂ. ૧લી સદીથી ઈ. સ.ની શરૂઆતની સદી – સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘સ્વામી સમન્તભદ્રનો સમય’ એ લેખમાં લેખક આ આખા પ્રશ્નની પુનર્વિચારણા કરે છે. લેખક એમના પૂર્વસૂરિ વિદ્વાનોના નિષ્કર્ષની સંપૂર્ણ સમીક્ષા, એમણે રજૂ કરેલાં પ્રમાણો અને દલીલોની પ્રથમ સુવાંગ રજૂઆત કરીને તથા તેમને અન્ય પ્રમાણોના સંદર્ભમાં મૂલવી જોઈને કરે છે, અને પછી પોતાના તરફે પુરાવાના નવીન અર્થઘટન દ્વારા તેમજ અન્ય વિદ્યાશાખાઓમાંથી આણેલાં પ્રમાણોની મદદથી આ વિદ્વાનોએ, આંકી આપેલા સમયને ગેરવાજબી ઠેરવી બતાવે છે. અન્ય વિદ્વાનોના મતનું ખંડન કર્યા પછી લેખક સમન્તભદ્રની કૃતિઓની આંતરિક તેમજ બાહ્ય પરીક્ષાને આધારે – દા.ત., દાર્શનિક પરિભાષાની પાકટતા, મૂર્તિવિધાનના ઉલ્લેખો, અને સવિશેષ તો તેમની કૃતિઓમાં જોવા મળતી સંસ્કૃત કાવ્યની સ્થિતિ^{૧૦} - ને આધારે – તેમનો સમય ઈ. સ. ૫૫૦-૬૨૫ સિદ્ધ કરી બતાવે છે. આ લેખ લેખકની બહુશ્રુતતા, પારદર્શી તર્કગવેષણા, સંપ્રદાયથી પર રહીને જોવાની વસ્તુલક્ષિતાને કારણે તેમની વિશેષ મુદ્રા ઉપસાવનારો લેખ બની રહ્યો છે.

જૈન પરંપરામાં પાદલિપ્ત નામક ત્રણ આચાર્ય થઈ

ગયા છે, અને તેમાંના એક આચાર્યે નિર્વાણકલિકાની રચના કરી છે; પરંતુ કયા આચાર્યે તે સ્પષ્ટ નથી. ‘પાદલિપ્તસૂરિ વિરચિત ‘નિર્વાણકલિકા’”નો સમય અને આનુષંગિક સમસ્યાઓ’ એ લેખમાં લેખક સાવચેતીપૂર્વક ઉપલબ્ધ પ્રમાણોની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા દ્વારા કૃતિનો સમય, અને એ રીતે મુનિસ્વયંનો સમય, દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મૂકી આપ્યો છે, અને એ રીતે તેમને ઈ.સ.ના બીજા-ત્રીજા શતકમાં થયેલા તરંગવઈ કહા અને જ્યોતિષ કરંડકના કર્તા પાલિત્તસૂરિ-૧, અને ઈ.સ.ની સાતમી સદીમાં થયેલા કિમિયાગર-સિદ્ધ નાગાર્જુનના મિત્ર-કિવા-ગુરુ પાલિત્તસૂરિ કરતાં ભિન્ન બતાવી આવ્યા છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના સભાકવિ શ્રીપાલ પરંપરાથી પોરવાડ જૈન મનાતા આવ્યા છે, અને લગભગ બધા જ અર્વાચીન અભ્યાસીઓએ કોઈપણ શંકા કર્યા વિના આ પરંપરાને સાચી માની છે. શાન્તિકુમાર પંડ્યાએ તેમના એક લેખમાં આ પરંપરાની અને તે માટેનાં પ્રમાણોની ફેરતપાસ કરીને કવિ શ્રીપાલ જૈન નહીં પરંતુ હિન્દુ (=બ્રાહ્મણધર્મી) હતા એવો નિષ્કર્ષ તારવ્યો છે. શાન્તિકુમાર પંડ્યાના આ મતને લેખકે ‘શ્રીપાલ-પરિવારનો કુલધર્મ’ એ લેખમાં પુનઃ તપાસ્યો છે. શ્રીપાલ કવિ હિન્દુધર્મી હતા એ તારણ માટે રજૂ કરાયેલી દલીલો તેમજ એ માટેનાં પ્રમાણોને લેખકે પૂર્વપક્ષ તરીકે મૂકી પોતાના તરફે એકાધિક પ્રમાણો દ્વારા તેમજ તર્ક દ્વારા શાન્તિકુમાર પંડ્યાના તારણ માટે એ તર્ક અને દલીલો અપૂરતાં અને અનુપયુક્ત છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ને છતાં, છેલ્લે, ‘શ્રીપાલ [...] જૈન નથી ને વેદમાર્ગી છે [...] એમ કહેવા માટે તો તદ્દન સીધાં ને નક્કર પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહે છે; અને એવાં પ્રમાણો મળે તો શ્રીપાલપરિવારના કુલધર્મ વિશે એટલો સુધારો કરી લેવામાં કોઈ જ બાધા ન હોઈ શકે.’ એમ પણ સ્વીકારે છે. આ લેખ સંદર્ભે હ. ગ. શાસ્ત્રીની તેમના ‘પૂર્વાવલોકન’માં નોંધ છે – ‘આ અભિગમ [ધર્મવિનિર્ણય માટે સીધાં અને નક્કર પ્રમાણોની આવશ્યકતાનો] તેઓનો [= શ્રીપાલ કવિનો] કુલધર્મ જૈન હતો એ મતને પણ લાગુ પડે, કેમકે એ પણ પ્રમાણ વિના માની લીધેલી માન્યતા છે.’ (ગ્રંથ ૧, પૃ- (૧૬)) અલબત્ત,

શ્રીપાલ કવિ જૈન હતા તેવી સબળ પરંપરા અને મધુસૂદન ઢાંકીએ રજૂ કરેલાં સાંયોગિક પ્રમાણોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ ટીકાનો સંદર્ભ સમજવો મુશ્કેલ છે.

‘કવિ રામચંદ્ર અને કવિ સાગરચંદ્ર’ એ લેખમાં રામચંદ્ર નામધારી બે ભિન્ન કવિ વચ્ચે કેવલ નામસામ્યને કારણે અભેદ સમજવાને કારણે ઊભી થયેલી ગરબડોને નિવારવાનો ઉદ્દેશ છે. એક રામચંદ્ર, તે હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય છે, જેમણે વિવિધ નાટકો, પ્રબંધો, ઇ.ની રચના કરી છે. બીજા રામચંદ્ર, તે જાબાલિપુર (ઝાલોર)ના અંધકવિ રામચંદ્ર – તેમણે વિવિધ ભક્તિરસસભર સ્તોત્રો રચ્યાં છે. આ નામસામ્યને કારણે પ્રભાવકચરિત, પ્રબંધચિંતામણિ, ઇ. ગ્રંથોમાં હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય રામચંદ્રને અંધ કિવા એકાક્ષ બનાવી દેવામાં આવ્યા, એટલું જ નહીં, કૃતિઓના કર્તૃત્વ વિશે ઘણી અનિશ્ચિતતા ઊભી થઈ હતી. લેખકે અહીં કૃતિઓના આંતરપરીક્ષણ દ્વારા તેમજ ગુર્વાવલિઓની મદદથી બંને કવિઓનું અને તેમની કૃતિઓનું પાર્થક્ય બતાવી આપ્યું છે અને એ જ પ્રકારે સાગરચંદ્ર નામના બે મુનિઓનો ભિન્નભિન્ન સમયકાળ પણ આંકી આપી તેમના એકત્વની સંદિગ્ધતા દૂર કરી આપી છે.

‘પ્રભાસપાટણનાં પ્રાચીન જિનમંદિરો’ લેખ, અપૂર્ણ અને વિશુંબલ પુરાવાઓને આધારે ભૂતકાળની પરિસ્થિતિ-વાસ્તવને બુદ્ધિગમ્ય અને તાર્કિક રીતે પુનર્ગઠિત કરવાનો ઉત્તમ પ્રયત્ન છે. પ્રભાસ પ્રખ્યાત શૈવતીર્થ હોવા ઉપરાંત એક મહત્ત્વનું જૈનતીર્થ પણ હતું. જૈન ગ્રંથોમાં પ્રભાસ જૈનતીર્થ હોવા અંગેના તેમજ ત્યાં વિવિધ જિનમંદિરના અસ્તિત્વના, ભલે સંક્ષિપ્ત, પરોક્ષ કે અસ્પષ્ટ, એકાધિક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. વિભિન્ન અભિલેખીય તેમજ સાહિત્યિક પ્રમાણોને આધારે લેખકો કહે છે,^૬ ‘૧૩મી શતાબ્દીના સમાપ્તિકાળ પૂર્વે ચંદ્રપ્રભચૈત્ય ઉપરાંત અહીં બીજાં ચાર ચેતાંબર સંપ્રદાયનાં જિનમંદિરો હતાં.’ (ગ્રંથ ૨, પૃ. ૨૦૪) વર્તમાનકાળે આ મંદિરો વિદ્યમાન ન હોવા છતાં તેમનું અસ્તિત્વ લેખકો તેમના દેવાલય સ્થાપત્યના અપ્રતિમ જ્ઞાનને આધારે સિદ્ધ કરી બતાવે છે. લેખકોએ

^૬ આ લેખના સહલેખક હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી છે.

બતાવ્યું છે તેમ, આ મંદિરો મુસ્લિમ આક્રમણો દરમિયાન તોડી પાડવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમના અવશેષો-હિસ્સાનો ઉપયોગ આ જ ક્ષેત્રની વિવિધ મસ્જિદોના નિર્માણમાં કરવામાં આવ્યો હતો. લેખકો તેમના આ મસ્જિદોના કાળજીપૂર્વકના પરીક્ષણને આધારે જણાવે છે કે કુમારવિહારના અવશેષો જુમા-મસ્જિદમાં, આદિનાથ જિનાલયના અવશેષો માઈપુરી મસ્જિદમાં, નેમિનાથ જિનાલયના અવશેષો યોગાન મસ્જિદમાં જોઈ શકાય છે. આ સિવાય પાનવાડી મસ્જિદમાં પણ મંદિરના વિવિધ હિસ્સાઓનો ઉપયોગ કરી લેવામાં આવ્યો છે. આ લેખ તેની અભ્યાસરીતિને કારણે આ પ્રકારના ભાવિ અભ્યાસો માટે દીર્ઘ કાળ સુધી એક માનદંડરૂપ બની રહેશે એમાં શંકા નથી.

૨. ના. મહેતા અને કનુભાઈ શેઠે તેમના એક લેખમાં તારંગા સ્થિત અજિતનાથ મહાપ્રાસાદ કુમારપાળે નહીં પરંતુ કોઈ અભયદેવે રચાવ્યો હતો તેવો નવીન મત રજૂ કર્યો હતો. આ મંતવ્યની રોલાં ભાર્તની શૈલીની યાદ અપાવે તેવી સવ્યંગ સમીક્ષા ‘તારંગાના અર્હત અજિતનાથના મહાપ્રાસાદનો કારાપક કોણ ?’ લેખમાં કરવામાં આવી છે. લેખકે બતાવ્યું છે કે મહેતા અને શેઠની દલીલો તેમના તત્કાલીન સાહિત્યના ઉપરછલ્લા પરિચયમાંથી, કૃતિના મૂળ અર્થને પામવાના અસામર્થ્યમાંથી બેઠંગ અનુમાન-અટકળો, અને દોષપૂર્ણ તર્કણામાંથી જન્મી છે. લેખક ૨. ના. મહેતા અને કનુભાઈ શેઠના લેખના મુખ્ય વાક્યાંશોને ઉદ્ધૃત કરી તેમની નિરાધાર દલીલોને તેમજ પુરાવાઓના સમજણ વિના કરાયેલા અર્થઘટનને ઉઘાડાં પાડી બતાવે છે. આ લેખ તેમની વ્યંગશૈલીને કારણે બધા લેખોમાં જુદો તરી આવે છે.

P

સામાન્ય રીતે, આ પ્રકારનાં સંશોધન-લખાણોમાં ભાષા સપાટ અને ક્યારેક કમનસીબે નીરસ પણ હોય છે, પણ મધુસૂદન ઢાંકીની લેખનશૈલી એવા પ્રકારની નથી, ને ઘણી વાર તો અલંકૃત પણ બની જાય છે. સાહિત્યિક-સર્જનાત્મક સંસ્પર્શ ધરાવતાં વાક્યો બંને ગ્રંથોમાં ઠેરઠેર વિખરાયેલાં પડ્યાં છે, દા.ત., ‘મસ્જિદનો મધ્યવર્તી વિતાન તો સઘનતા

અને સૌંદર્યના ભવ્ય અવતાર સમો છે. એની અલંકાર-રચના નભોમંડળમાં ચમકતા નક્ષત્રમંડળ સમી સુશ્લિષ્ટ, ગહન, અને કલ્પના થંભાવી દે તેવી અદ્ભુત છે. ગુજરાતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા વિતાનોમાં મૌલિમંડન મહાતેજસ્વી રત્ન સમો છે.’ (‘પ્રભાસપાટણનાં પ્રાચીન જિનમંદિરો’, ગ્રંથ ૨, પૃ.૨૧૫). કે પછી વ્યંગસભર આ વાક્યો : ‘શોધકમુખ્ય મહેતા અને સહયોગી વિદ્વાન્ લેખકના આ અનોખી તર્કણા પર આધારિત વૈદૂષ્યપૂર્ણ લેખ પાછળ શું [તત્સમ] ઉદ્દેશ હશે તે વિશે વિચારતાં એમ લાગે છે કે માધ્યમિક શાળા છોડી અને વિશ્વવિદ્યાલયના ઉંબરે ઊભેલા વિદ્યાર્થીઓને સમ્યગ્-શોધ અને શોધાભાસ વચ્ચે વ્યાવર્તક રેખા ક્યાં દોરવી તે દર્શાવવાનો હોય.’ (‘તારંગાના અર્હત અજિતનાથના મહાપ્રાસાદનો કારાપક કોણ ?’ ગ્રંથ ૨, પૃ.૧૭૭).

અલબત્ત, આ પુસ્તકમાં ક્લિષ્ટ વાક્યરચના નથી એમ પણ નથી. દા.ત., ‘સ્તુતિ-ઘોડીનાં ઠાંઠાં પર બેસાડેલ બેવડા કાઠાંમાં એક તરફ નય-ન્યાય, પ્રમાણ-પ્રમેય, અને બીજી તરફ સ્તુત્ય-અસ્તુત્ય, આપ્ત-અનાપ્ત, તેમજ સ્વસમય-પરસમયની ભારેખમ કોઠીઓ લટકાવી, પીઠ પર વચ્ચોવચ્ચ સ્યાદ્વાદનો, સપ્તભૂમિમય સપ્તભંગીનો, ગગનગામી માનસ્તંભ ચઢાવી, મુખ વડે અનેકાંતની યશોગાથા ગાતાંગાતાં, પ્રતિસ્પર્ધી સંપ્રદાયો સામે જયયાત્રાએ નીકળેલા વાદીમુખ્ય સમંતભદ્રની કવિતા નિર્ગન્થો સિવાય બીજા કોઈને ભાગ્યે જ ઉપયોગી થઈ શકે.’ (‘સ્વામી સમંતભદ્રનો સમય’, ગ્રંથ ૧, પૃ.૨૮)

P

આ ગ્રંથોના આયોજનમાં મને જે સૌથી મૂઝવનારી બાબત લાગી છે તે ચિત્રપટના ક્રમાંકની છે. બીજા ગ્રંથમાં કુલ ૮૮ ચિત્રપટ આપવામાં આવ્યાં છે, ને આ ચિત્રો જે-તે લેખમાં નિર્દેશવામાં આવ્યાં છે. આ ચિત્રોને લેખનો તેમજ એ લેખના ચિત્રનો ક્રમાંક આપવામાં આવ્યો છે, દા.ત., લેખ ૧૮, ચિત્ર ૨૫, ઇ. જ્યારે પુસ્તકમાં લેખને ક્રમાંક અપાયા જ નથી, એથી વાચકને લેખક્રમાંક લીધા પછી ચિત્રપટોમાં એ શોધવો પડે ! દરેક લેખમાં આ પ્રકારની શોધ વાચકનો ધ્યાનભંગ કરનારી બની રહે છે. ચિત્રોને

જો સળંગ ક્રમાંક અપાયો હોત તો તે ઘણું સરળ અને વાચક-ઉપયોગી બની રહેત.

કોઈ કોઈ ઠેકાણે સંપાદનમાં પણ નાની-નાની વિગતો સુસંગત કરી લેવાનું વિસરાઈ ગયું છે, દા.ત., ‘કુમારપાળ અને કુમારવિહાર’માં ઇતિનોંધ ૭૨ આ પ્રમાણે છે : ‘પ્રભાસપાટણના “કુમારવિહાર”ના અવશેષો ત્યાંની એક વખતની જુમા-મસ્જિદમાં છુપાયેલા છે. (જુઓ અમારો સ્વાધ્યાય, પુ.૩, વિ.સં. ૨૦૨૨માં છપાયેલો ‘પ્રભાસપાટણનાં પ્રાચીન જૈનમંદિરો [તત્સમ]’ નામક લેખ.)’ ‘પ્રભાસપાટણનાં પ્રાચીન જૈનમંદિરો’ આ લેખ આ જ ગ્રંથમાં પુનઃમુદ્રિત થયો છે (પૃ.૨૦૧-૨૨૫), ને એટલો નાનકડો સુધારો કરી લેવાનો રહી ગયો છે.

p

આવા સમૃદ્ધ, મૂલ્યવાન અને કાલજયી લેખો એક જ સ્થળે ઉપલબ્ધ કરાવી આપવા બદલ સમગ્ર ગુજરાત શ્રેષ્ઠી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્મારકનિધિનું ઋણી બન્યું છે.

નોંધો :

૧. અને એનો નિર્દેશ મધુસૂદન ઢાંકીએ પોતાના ગ્રંથમાં ‘લેખકનું વક્તવ્ય’માં કર્યો છે જ. એમના શબ્દોમાં, ‘વિશ્વવિદ્યાલયો, શોધસંસ્થાઓ આદિમાં જે લોકોની છેલ્લા દાયકાઓનાં અધ્યાપન તેમજ શોધકાર્ય માટે ભરતી કરવામાં આવી છે તેમાંના કેટલાયે એવા છે કે જેમાંની એ ક્ષેત્રમાં કોઈ ક્ષમતા નથી, ગમ્યતા નથી, અને એથી એમની શોધકરૂપે પાત્રતા પણ નથી. શોધકાર્ય કેમ કરવું એ વાતની તજજ્ઞતા તો એક બાજુ રહી પણ કેટલાક તો અંગ્રેજીમાં જ નહીં, પોતાની માતૃભાષામાં પણ ઢંગપૂર્વક અને દોષ વગરનું કેમ લખાય તેની આવડતેય ધરાવતા નથી ! [...] હોદ્દા પર બેસાડી દીધેલા યા ચડી બેઠેલા મોટા ભાગના કહેવાતા ‘વિદ્વાનો’ અણઘડ – એટલે કે તાલીમ લીધા વગરના – છે.’ (ગ્રંથ ૧, પૃ.૨૦)
૨. અલબત્ત, ઇતિહાસ અને એની સન્નિકટ વિદ્યાશાખાઓમાં જ આવી કરુણ પરિસ્થિતિ છે એવું નથી. સમાજશાસ્ત્રમાં પણ, દાખલા તરીકે, એવી જ સ્થિતિ છે (સર. એ. એમ. શાહ). અન્ય વિદ્યાશાખાઓમાં વાસ્તવિકતા જુદી હશે એમ માનવાને કોઈ કારણ ભાગ્યે જ હોય.
૩. આ એક સામાન્ય ચિત્ર છે. અપવાદ, અલબત્ત, હોય જ. જોકે, બંને ગ્રંથમાં દરેક લેખ પહેલાં ક્યાં પ્રકાશિત થયો હતો એની વિગતો આપી છે. છતાં, બંને ગ્રંથમાં ‘નિર્ગ્ન્ય-ઉમાં પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખ’ છે તે ખરેખર નિર્ગ્ન્ય-ઉમાં નથી. અને

૪. આ લેખો પ્રથમ વાર જ અહીં સમુચ્ચયમાં પ્રગટ થાય છે. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ તેમના પુરોવચનમાં વાજબી રીતે જ નોંધ્યું છે કે, ‘સંશોધનકાર્યની જે ઉચ્ચ કોટિ આ સમૃદ્ધ લેખસમુચ્ચયમાં અપાતી જોઈ શકીએ છીએ, તેને અનુરૂપ કક્ષા જાળવીને અધિકારી વિદ્વાનો એની સમીક્ષા કરશે એવી આશા-અપેક્ષા આપણે રાખીએ.’ (ભારસૂચન મારું). આ કામ અધિકારી વિદ્વાન કરે તે જ ઉપયુક્ત ગણાય.
૫. દા.ત., ‘તારંગાના અર્હત્ અજિતનાથના મહાપ્રાસાદનો કારાપક કોણ ?’ લેખમાં અજિતનાથ મહાપ્રાસાદના કારાપક તરીકે કુમારપાળને સ્વીકારતા ચાર વિદ્વાનોની જે નોંધ ૨. ના. મહેતા અને કનુભાઈ શેઠે લીધી છે તે સંદર્ભે લેખક પોતાની નોંધ ૨-માં બીજા આઠ વિદ્વાનોના સંદર્ભે ઉમેરી આપે છે ! તેમની ચોકસાઈ અને સંપૂર્ણતા માટેનો આગ્રહ આપણને સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્તમ જર્મન વિદ્વત્પરંપરાની યાદ અપાવે.
૬. અહીં બર્ટ્રાન્ડ રસેલે ટોમસ એક્વિનાસની ફિલસૂફી વિશે જે માર્મિક નોંધ કરી છે તે – અહીં સરખામણી માટે ઘણી સમર્થક હોઈ – આપવી ઉચિત ધારું છું. ‘There is little of the true philosophic spirit in Aquinas. He does not, like the Platonic Socrates, set out to follow wherever the argument may lead. He is not engaged in an enquiry, the result of which it is impossible to Know in advance. Before he begins to philosophise, he already knows the truth; it is declared in the catholic faith. If he can find apparently rational arguments for some parts of the faith so much the better, if he cannot, he needs only to fall back on revelation. The finding of argument for a conclusion given in advance is not philosophy, but special pleading.’ (રસેલ, ૧૯૪૬/૧૯૮૬ : ૪૫૩-૫૪) મધુસૂદન ઢાંકી આ પ્રકારના સંશોધક નથી : એ રસેલ કહે છે તેવા કાર્ટેઝિઅન પ્રકારના સંશોધક છે.
૭. કહેવાતા ‘માર્ક્સવાદી’ ઇતિહાસકારો તેમજ કહેવાતા ‘રાષ્ટ્રવાદી’ ઇતિહાસકારોનાં લખાણો આ માટેનાં સૌથી હાથવગાં ઉદાહરણ છે.
૮. પ્રાચીન ભારતમાં દાર્શનિક ગ્રંથોમાં નિર્ગ્ન્ય દર્શનના ગ્રંથો હંમેશાં અન્ય મત – આસ્તિક દર્શનો કે બૌદ્ધ – ના સિદ્ધાન્તો, ઇ.નું અવિકૃત નિરૂપણ કરે છે, ને પછી એની ટીકા કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વિપક્ષે, બૌદ્ધો કે મીમાંસકો કે નૈયાયિકો કે વેદાંતીઓ પોતાના સિદ્ધાંતની સ્થાપના માટે, ને પરમતના ખંડન માટે, અન્ય સંપ્રદાયના મતને ખોટી રીતે રજૂ કરવામાં કોઈ નાનપ નથી માનતા – આ સંદર્ભમાં.
૯. અચાર લાઇબ્રરી બુલેટિન- બ્રહ્મવિદ્યા –ના મહાવીર જયંતિ વિશેષાંકમાં ગુસ્તાફ રોટનો આ જ વિષયને લગતો લેખ છે.

- અલબત્ત, બંનેનાં પોતાના મન્તવ્યને પુષ્ટ કરવા માટેનાં પ્રમાણો ઘણે અંશે ભિન્ન છે. સર. રોટ, ૧૯૭૪.
૧૦. સ્વામી સમન્તભદ્રે પોતાની વૃત્તિઓમાં વિવિધ ચિત્રબંધોનો પ્રયોગ કર્યો છે, ને આ પ્રકારની પ્રયુક્તિ ભારવિના કિરાતાર્જુનિયમ (સર્ગ-૧૫) પૂર્વે જોવા મળતી નથી. સર. દે, પૃ.૧૮૦ : [I]t [scil. Citrabandha] is scen for the first time in Bharavi. અને એમ સ્વામી સમન્તભદ્ર ભારવિથી બહુ દૂર હોય તેમ જણાતું નથી.
- ૫-અ આ જ કારણે હરિવલ્લભ ભાયાણી નોંધે છે : ‘એમના કોઈક નિષ્કર્ષો જેને અસ્વીકાર્ય લાગે, તેને માટે પણ એમણે પુરાવાઓનું જે અર્થઘટન કે મૂલ્યાંકન કર્યું હોય છે તેની ઘણી ઝીણવટથી ચર્ચાવિચારણા અનિવાર્ય બનશે.’
(પુરોવચન, પૃ.૧૧)

સંદર્ભસૂચિ :

- દે. એસ. કે. ૧૯૪૫. કાવ્ય (લિટરચર). એસ. એન. દાસગુપ્ત અને એસ. કે. દે હિસ્ટરી અવ કલેસિકલ સંસ્કૃત લિટરચર. કલકત્તા : યુનિવર્સિટી અવ કલકત્તા પ્રેસ.
- રસલ, બર્ટ્રાન્ડ ૧૯૪૫/૧૯૯૬. હિસ્ટરી અવ વેસ્ટર્ન ફિલોસોફી, ઇ. લંડન : રાઉટલિજ
- રોટ, ગુસ્ટાફ ૧૯૭૪. નોટ્સ ઓન ધ પંચ-નમોક્કાર-પરમ-મંગલ ઇન જૈન લિટરચર. બ્રહ્મવિદ્યા, અડચાર લાઇબ્રરી બુલેટીન (મહાવીર જયંતિ વૉલ્યુમ) ૩૮ : ૧-૧૮
- શાહ, એ. એમ. ૧૯૮૪. સમ રિક્લેક્શન્ઝ ઓન સોશિઓલોજિકલ રિસર્ચ એન્ડ ટીચિંગ ઇન ઇન્ડિયા. સોશિઓલોજિકલ બુલેટિન ૪૩(૧) : ૧-૮.

સ્વ. ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

ખ્યાત લેખક ચંદ્રકાન્ત બક્ષી (જ. ૨૦, ઓગસ્ટ ૧૯૩૨)નું શનિવારે, ૨૫મી માર્ચે થયેલું અવસાન ગુજરાતી ભાષાના એક વિલક્ષણ ગદ્યકારની વિદાય છે. મુખ્યત્વે નવલકથાકાર બક્ષીજીનું વ્યાપક અર્પણ તો એ ઉપરાંત વાર્તા, નાટક, આત્મકથા, પ્રવાસ, ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિ વિષયક અને વિચારલક્ષી ગદ્ય, પત્રકારી નિબંધ, અનુવાદ એમ વિવિધ ક્ષેત્રે શતાધિક પુસ્તકો દ્વારા રહ્યું. અસ્તિત્વવાદી વિચારધારા, મહાનગરનાં વિવિધવિલક્ષણ જીવનરૂપો, સ્ત્રીપુરુષસંબંધોનાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પરિમાણો – એ બધું એમની નવલકથા-વાર્તાઓમાં પ્રચુર ઘટનાવેગ અને અરૂઢ-ઉત્કટ ભાષાભિવ્યક્તિથી રસપ્રદ બનતું રહેલું – વિસ્મય સાથે વિવાદનેય જગવતું રહેલું. એમાં બક્ષીની આધુનિકતાલક્ષી તેમજ લોકપ્રિયતાલક્ષી, પ્રબળ, અને મુખર કરેલી, આગવી મુદ્રા હતી. ઉત્તેજક બની રહેતા વિચારવેગથી અને એની અસરકારક અભિવ્યક્તિથી એમનું પત્રકારી લેખન અત્યંત લાક્ષણિક અને પ્રભાવક બની રહેલું. આ પત્રકારી ગદ્ય પણ એમનું ખૂબ જ મહત્ત્વનું પ્રદાન છે.

બક્ષીબાબુને સ્નેહાર્દ્ર શ્રદ્ધાંજલિ....

શ્રદ્ધાંજલિ

विरल गजेन्द्रमौक्तिको

गजेन्द्र मौक्तिको - गजेन्द्रराय भुय संपा. रमणलाल याज्ञिक, १९२८

બ. ક. ઠાકોરે ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માં ગજેન્દ્ર ભુયનું ‘ગિરનારની યાત્રા’ કાવ્ય પસંદ કરીને એના કવિ અંગે સ્પષ્ટ કહ્યું કે ‘આ પ્રતિભાવૃક્ષ અકાળે ભસ્મ થવાથી ગુજરાતી કવિતા ઉપર મોટી હોનારત ગુજરી છે’ અને સુન્દરમે ‘અર્વાચીન કવિતા’માં સ્પષ્ટ કર્યું કે ગજેન્દ્ર ભુયની રચનામાં રસજાતી અરૂઢ સરલ છતાં અર્થવાહક પદાવલિ હોવાને કારણે એમાં અર્વાચીન કવિતાના ત્રીજા સ્તબકનું એક પ્રારંભબિન્દુ જોવાય છે. વળી, હિંમતલાલ અંજારિયાએ ‘કાવ્યસૌરભ’માં ગજેન્દ્ર ભુયનાં ત્રણેક કાવ્યો પસંદ કર્યાં છે. આ ઉદાહરણો એટલું તો બતાવે છે કે ગજેન્દ્ર ભુયની કવિતાને વજન નથી અપાયું એવું નથી. પણ છેલ્લા ઘણા દાયકાઓથી આ કવિ વિસારે પડાયેલો છે. સુરેશ દલાલનું સંપાદન ‘બૃહત ગુજરાતી કાવ્યસમૃદ્ધિ’ (૨૦૦૪) જ્યારે ૬૦૦ વર્ષની ગુજરાતી કવિતાની ઝલકઝાંખી આપતું હોય ત્યારે ઘણા ક્ષુલ્લક કવિઓ સાંપ્રતના હોવાથી એમાં પ્રવેશી જાય અને યુગસંકેતક આવો એક મહત્ત્વનો કવિ એમાંથી છટકી જાય એ આ વાતનો દેખીતો પુરાવો આપે છે.

કલાપી, ગિરીન ઝવેરી, રાવજી પટેલ, મણિલાલ દેસાઈ વગેરેની જેમ અકાળે પૂરતી પરિપક્વતા દર્શાવતા, તરુણ મૃત્યુને ભેટેલા ગજેન્દ્ર ભુયનો કાવ્યઉઘાડ વિકાસશીલ અને એમનો પોતીકો છે. ભાઉ દાજી પ્રાઈઝ અને વેદાન્ત પ્રાઈઝ મેળવવાની ક્ષમતાવાળો એમનો સંસ્કૃતનો સમૃદ્ધ અભ્યાસ, એટલો જ અંગ્રેજી સાહિત્યનો સંનિષ્ઠ પરિચય તેમજ સૌરાષ્ટ્રના સોરઠા, કવિતો, લોકગીતોમાં એમનો અસાધારણ રસ - આ બધું તો ખરું જ ખરું, ઉપરાંત મોડે મોડે થયેલા ગુજરાતી સાહિત્યના સંપર્ક એમની તર્કશક્તિ, વિવાદશક્તિ અને ભાષાશક્તિને ઠીક ઠીક પોષણ આપેલું. એમનું લેખન તો ૨૫ વર્ષની ઉંમરે એ અવસાન પામ્યા (૧૯૨૭) એ જોતાં માત્ર પાંચ જ વર્ષ ચાલેલું. પરંતુ શરૂમાં કલાપીનો પ્રબળ પ્રભાવ ઝીલીને તરત જ કાન્ત-ન્હાનાલાલને પણ અતિક્રમવા એ

તત્પર હતા. એમની વિકસતી આલોચક દષ્ટિ પછીથી કલાપીને મૂલવે છે. કહે છે : ‘એનાં કાવ્યોને સમર્થ editingની જરૂર છે.’ આગળ વધીને એમ પણ કહે છે કે ‘આપણા સાહિત્યમાં સૈણનો આદિપ્રવર્તક નરસિંહ કે દયારામ નહીં પણ કમનસીબ કલાપી છે.’ તો, કાન્તને બરાબર પરખે છે. કહે છે : ‘એ કવિ સાથે કળાકાર હતા. સાહિત્યમાં સ્થાપત્યભાવના(architectonics) એ સમજતા.’ આથી જ પછી કલાપીથી ફંટાઈને એમણે એકલા વેગ કે આવેગને બદલે વેગ અને આવેગની સાથે ‘વિચાર’ને પણ પુરસ્કાર્યો છે. એમણે તારસ્વરે કહ્યું કે ‘વિચારશક્તિ વગર તો ટહુકતી કોયલો પાકે.’ ‘વિચાર’ દ્વારા કવિના સારગ્રાહી તંત્રની નહીં પણ સર્વગ્રાહી તંત્રની એમણે જિકર કરી છે. એમણે કવિચેતનાને સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં વધારે જોઈ શકતી કલ્પી છે તેમ અને સામાન્ય મનુષ્યોમાં પણ પેસી શકતી કલ્પી છે.

ગજેન્દ્ર ભુયના આ વ્યક્તિત્વને સમેટતું મરણોત્તર એકમાત્ર સંપાદન ‘ગજેન્દ્રમૌક્તિકો’ છે. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે ૧૯૨૮માં પ્રકાશિત આ સંપાદનમાં ગજેન્દ્રના જીવન-કવન પરની નોંધ સાથે ગજેન્દ્ર ભુયનાં લેખનોને કાવ્યવિભાગ, ગદ્યવિભાગ, કાલ્પનિક સંવાદો અને વાસ્તવિક વાતચીત તેમજ અંગ્રેજી વિભાગ - એમ ચાર વિભાગમાં સમાવ્યાં છે; અને પરિશિષ્ટમાં ગજેન્દ્ર ભુયના સમકાલીનોના પ્રતિભાવો લીધા છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને ડોલરરાય માંકડ, ગજેન્દ્ર ભુયની નિકટ હોવાની એમાંથી પ્રતીતિ થાય છે. એટલું જ નહીં, પણ સુરતની કોલેજમાં અત્યંત ટૂંકી કારકિર્દી છતાં એક અધ્યાપક તરીકેની એમની ‘હૃદયલક્ષ્મી’ અને લોકપ્રિયતા પણ અછતી નથી રહેતી. બહારથી પ્રકૃતિવિત રહેતા ગજેન્દ્ર ભુયમાં જગતના અંધારને જોવાની એક નિપુણ દષ્ટિ છે, અને એ દષ્ટિને કારણે જ તેઓ તારવી શકે છે કે ‘મારામાં Simplicity of nature નથી. ક્યાંથી હોય ? જ્યાં વિશ્વ જ highly complex છે.’ વિશ્વની આ સંકુલતા એમને

પ્રત્યાયન તરફ દોરે છે જરૂર, પણ પ્રત્યાયન સાથે જે અપ્રત્યાયિત છે એનો બોજ પણ એમણે વહ્યો છે. કદાચ એમને મન એ જ આ જગતની મોટામાં મોટી કરુણતા છે.

એમના લેખનનું સૌથી વિશેષ અંગ ‘કાવ્યવિભાગ’માં પ્રગટ થયું છે એની અહીં તપાસ કરવાનો અને એમાંય મહત્ત્વની થોડીક રચનાઓને જ જુદી રચ્યા માટે લેવાનો ખ્યાલ છે.

‘ગજેન્દ્રમૌક્ટિક’ના કાવ્યવિભાગનું પહેલું કાવ્ય ‘પચ્ચીસ વર્ષે’ આમ તો એમના જીવનના છેલ્લા વર્ષમાં એટલે કે ૧૯૨૭માં લખાયું છે. કાન્તનો પ્રભાવ વધવા છતાં અને કલાપી પરત્વેની આલોચક દષ્ટિ ઊભી થવા છતાં કલાપીનો પડછાયો ઓઢીને પણ કલાપીથી કઈ રીતે પોતે જુદા થવા યત્ન કરે છે એનો સંઘર્ષ એમાંથી જ જોઈ શકાશે. કલાપીનું જાણીતું કાવ્ય ‘જીવનહાનિ – ચોવીસ વર્ષ’ને અનુસરીને અહીં ‘પચ્ચીસ વર્ષે’ રજૂ થયું છે અને કલાપીની જેમ વસંતતિલકાને જ એમાં અખત્યાર કર્યો છે. કલાપીની ‘બાલ્યા ગઈ જ, ગત યૌવન છે થયું ને / મૃત્યુ તણા ય પડવા શ્રવણે સુણાય’ જેવી પંક્તિઓનો સીધો પડઘો ગજેન્દ્ર બુચની ‘બાલ્યા ગઈ, ગઈ સહુ દિલની ગુલાબી’ જેવી પંક્તિમાં સંભળાય છે. આ પછી અમરત્વ અને મૃતત્વની તાણનું બળ સ્ફટિક જેવી પોતીકી પંક્તિઓમાં બંધાવા પામ્યું છે : ‘આવી પડ્યા અધવચે અહીં મૃત્યુલોકે / કાં ઝંખવું અમરને અમથું અમારે ?’ ગજેન્દ્ર બુચ મૃત્યુનો પૂર્વસંકેત પોતાને મળી ચૂક્યો હોય એમ ઘણી રચનાઓમાં મૃત્યુ-સંવેદનને ઘૂંટે છે.

‘હંસગાન’ અને ‘દેવહૂમા’ – બંને કાવ્યોના કેન્દ્રમાં મૃત્યુબળ રહ્યું છે. આ બંને કાવ્યોના વિષયો અન્યદેશીય (exotic) છે. પશ્ચિમની પરંપરામાં મૃત્યુ પહેલાંના કોઈ કાર્ય, કોઈ રચના કે કોઈ સિદ્ધિને ‘હંસગાન’ (swan song) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે; એ વિષયને કવિએ ભારતીય ભૂમિમાં સ્થાપ્યો છે. માનસરથી મરુભૂમિની હંસની યાત્રા અને પશ્ચાદ્ગતિમાં હંસની સ્મૃતિલીલા આલેખતી આ રચના કાન્તના ખંડકાવ્યનું અનુસરણ કરે છે. મહત્ત્વની વાત એ છે કે ‘હંસગાન’ હોય ‘દેવહૂમા’ હોય કે ‘ગિરનારની યાત્રા’ હોય – એમાં રચનાઓ માત્ર કાન્તના વૃત્તવૈવિધ્યને અનુસરતી નથી પણ કાન્તની છંદતરાહોની જેમ છંદતરાહોમાં આગળ વધી છે. કાન્તના છંદવૈવિધ્યને પછીથી જે છંદતરાહો રૂપે જોવાની દષ્ટિ ઊઘડી એનું

અભાનપણે કે સભાનપણે થયેલું આકલન ગજેન્દ્ર બુચની રચનાઓમાં જોવાય છે. ‘હંસગાન’માં અનુષ્ટુપ કાન્તનાં ખંડકાવ્યોની જેમ સંધાન રૂપે આવ્યા કરે છે. પ્રારંભમાં મંદાકાન્તા અને અનુષ્ટુપનો એક એકમ રચાય છે, પછી શિખરિણીનાં ત્રણ આવર્તનો અનુષ્ટુપ સાથે સંધાઈને એક એકમ રચે છે અને આ એકમ બેવડાય છે. એટલે કે ત્રીજો એકમ બીજા એકમને અનુસરે છે. ચોથા એકમમાં પ્રારંભના મંદાકાન્તાને ફરી હાથમાં લઈ એનાં ત્રણ આવર્તનો દ્વારા અનુષ્ટુપને સાંકળી લીધો છે. અંતે વધુ એક અનુષ્ટુપથી ઉપસંહાર રચાય છે. આને આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાશે : મંદા + અનુ / શિખ + શિખ + શિખ + અનુ / શિખ + શિખ + શિખ + અનુ / મંદા + મંદા + મંદા + અનુ / અનુ. જોવાશે કે જે સ્થાપત્ય ભાવનાની વાત ગજેન્દ્રે, આપણે પૂર્વે જોયું તેમ કાન્ત સાથે જોડી છે એની સમજ પોતાની રચનામાં ઉતારી છે. ‘હંસગાન’ બે પંક્તિઓના મિજાજની આસપાસ બંધાયું છે :

હશે કો મૃત્યુમાંયે શું વિશ્વસંગીત સ્નેહને ?

નહીં તો જીવ રેંસાતા ગાન તે કેમ નીસરે ?

હંસપંખીની ક્રિયાઓને રજૂ કરતી પંક્તિઓની પ્રત્યક્ષતા જુઓ :

પડ્યો એ પંખાળો મરુભૂમિમહીં માનસરથી,

સુંવાળી કાયાને પ્રિયવિરહની ઝાળ દહતી;

ઢળે ઢીલી ગ્રીવા શ્રમશિથિલ બે પાંખ પસરે

વળે આંખે ઝાંખી, પણ પ્રણયનાં ચિત્ર ન સરે.

કાન્તની શરૂની ‘મૃગતૃષ્ણા’ જેવી રચનામાં આવતી પંક્તિ ‘દિસે છે ફૂરતા કેવી કર્તાની કરણી મહીં’નો પડઘો અહીં ‘છતાં ઓ ફૂરતા દેવી ! નવી આ શું જણાય છે ?’માં અવશ્ય સંભળાય છે. પણ પાશ્ચાત્ય વિષયને અપાતો ભારતીય સંસ્કૃત પરિવેશ રચનાને સહ્ય બનાવે છે.

‘દેવહૂમા’ તો કાન્તની ધાટીએ ઊતરેલું કેટલુંક ખાસ્સું સ્થાપત્ય રચતું ખંડકાવ્ય છે. અહીં ગ્રીકપરંપરામાં વચચક પૂરું કરી પોતાની રાખમાંથી પુનઃ જન્મ લેતા દેવહૂમા(phoenix) પંખીની મૃત્યુકથાને અને એના પુનર્જન્મની કથાને અનુષ્ટુપ તેમજ મિશ્રોપજાતિના નિયમિત દ્વંદ્વબળ પર વણી છે. રજૂઆતની રીતે ભાષાના વળોટ પણ અહીં ખાસ્સા પકવ છે. રહસ્યપૂર્ણ મૃત્યુકથા જુઓ :

કરાલ આવા રણમાં પણે શા
દેખાય છે એ ચડતા ધુમાડા ?
ને આભથી એ ઊતરી પડે કો
શું સત્ય આ કે કંઈ વ્યર્થ ઓળો ?

હવે પુનર્જન્મની રૂપાંતરકથા જુઓ :

કો વૃદ્ધ પંખી પડતું મૂકે ત્યાં
ને ભસ્મ થાતું ભડકે ઘડીમાં,
એ રાખને આ ક્ષણમાં વિખેરી
ઊડે અનેરું બની લાલ પંખી !

પુનર્જન્મ પછીનું પંખીનું રૂપ, એની ગતિ, એનું ચાંચલ્ય
જુઓ :

ઘડતું શું સાવ સોનાનું, આગમાં ઊજળું થતું !
પસારી પાંખ સોનેરી પંખી આભે ઊડી જતું.

‘ગિરનારની યાત્રા’ જેવી રચનામાં ગજેન્દ્ર બુચની પોતીકી સિદ્ધિ છે. ફાળ ભરી ભરીને આરોહણ કરતા કાવ્યનાયકની ગતિને ગજેન્દ્રે દ્રુતવિલંબિત અને મિશ્રોપજાતિની બેવડ તરલ ગતિ પર સફળ રીતે આરોપિત કરી છે. ૪૯ કડી સુધી વિકસેલું આ કાવ્ય એના સ્થાપત્યમાં એકદમ નિયમિત છે. ચાર શ્લોક દ્રુતવિલંબિતના અને ચાર શ્લોક મિશ્રોપજાતિના - એમ વારાફરતી ચારચાર શ્લોકનો એટલે કે કુલ આઠ શ્લોકનો એક, એવા કુલ છ એકમોમાં રચના બંધાય છે; અને પ્રારંભના દ્રુતવિલંબિતનો પડઘો હોય એમ અંતે દ્રુતવિલંબિતના વધારાના એક ઉપસંહાર-શ્લોક આગળ અટકે છે. દ્રુતવિલંબિતના શ્લોકોમાં વચ્ચે વચ્ચે એકવિધતા ટાળવા ગજેન્દ્રે છંદની નિયમિત પંક્તિને સ્થાને એક લઘુના લોપયુક્ત પંક્તિને ગોઠવી છે. દ્રુતવિલંબિતની નિયમિત પંક્તિ ૩૩૩ - ૩૩ - ૩૩ - ૩ - એમ બાર અક્ષરની છે એને ગજેન્દ્રે આઠમા લઘુને પડતો મૂકીને ૩૩૩ - ૩૩ - ૩ - ૩ - જેવી અગિયાર અક્ષરની પંક્તિમાં રૂપાંતરિત કરી છે. બ. ક. ઠાકોર ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ની ટિપ્પણીમાં એને ‘ગજછંદ’ તરીકે ઓળખાવે છે, જેની રા. વિ. પાઠકે ‘બૃહદ્વિગળ’માં વિશેષ નોંધ લીધી છે. આ કાવ્યનો પ્રભાવક ઉઘાડ જુઓ :

ક્ષિતિજમાં કંઈ મેઘ સમો રમે
નજર માંડી જહીં દિનરાત મેં
અહીં ઊભો પડછંદ પહાડ એ-
નમન હો ગરવા ગિરનારને

કલ્પનામાં રમતા વાયવી ગિરનારનો નક્કર વાસ્તવિકતામાં થતો સાક્ષાત્કાર ‘અહીં ઊભો પડછંદ પહાડ એ’ પંક્તિમાં કુશળતાથી કરાવાયો છે. ન્હાનાલાલનું ‘ગિરનારને ચરણે’ ગિરનારની તળેટીથી આગળ નથી જતું. જ્યારે ‘ગિરનારની યાત્રા’ ટૂંકો પર ટૂંકો સર કરે છે. ગિરનારની ઊંચાઈને ઝીલતી પંક્તિઓનું રહસ્ય જુઓ :

ઘડી ઘડી ઘન ધુમ્મસ ઘેરતાં
ઘડીકમાં ગિરિશૃંગ ગળી જતાં
ઊઘડતાં ઘનઘોર ઊંડાણ જ્યાં
કયમ ઉભાય અગાધ આભમાં ?

ગિરનારનું આરોહણ અને વ્યંજિત થતું રહેતું જીવનનું આરોહણ પંક્તિઓને અભિધા પર ન રાખતાં ધ્વનિસ્તરે ઊંચકે છે. રોબર્ટ ફોસ્ટની પંક્તિઓની યાદ આપતી આ પંક્તિઓની સાદગીનું રૂપ જુઓ :

ભૂલ્યો ન મારે અહીં થોભવાનું
મારે હજી દૂર બહુ જવાનું

કવિની મૂઝવણ ગિરનારના આરોહણમાં અનંતને અંજલિમાં સમાવવાની મૂઝવણ છે : ‘અનંત શેં અંજલિમાં સમાય ?’ આ કવિ અંજલિમાં અનંતને ઝાલવાનો ભાસ રચી શકે છે એની પ્રતીતિ તો રાણકદેવીને સ્પર્શતી પંક્તિઓ જરૂર કરાવી શકે છે :

ફૂંકે ઉડાડે ગિરનાર એવી
સૌરાષ્ટ્રની રાણક એક દેવી.

અહીં ફૂંકે ગિરનારને ઉડાડતી રાણક દ્વારા સતીની શક્તિનો પરચો પંક્તિમાં પહોંચી શક્યો છે. ઉપસંહાર પહેલાંનો એકમ મા-ની ટૂંકના માહાત્મ્ય પર કર્યો છે. એમાં મંત્ર પેઠે પુનરાવૃત્ત થતાં ‘મા’નાં આવર્તનોથી આદ્રતા પ્રગટી શકી છે :

મા, દર્શને હું તુજ દ્વારા આવ્યો
મા, ભાન ભૂલ્યો ભવમાં ભમાવ્યો

મા, બંધ ક્યારે છૂટશે મને કહે
 મા, પાંખ ક્યારે ફૂટશે મને કહે
 આ પછી પ્રભાવક ઉઘાડ જેટલો જ રચનાનો પ્રભાવક
 ઉપસંહાર છે :

ઊતરવા બહુ સહેલ સદા હશે
 ઊતરવા અહીંથી પગ ના ખસે;
 ગગન ચુંબિત આ ગિરનાર ક્યાં ?
 ખરી પડું ફરીને ક્યમ ભોમમાં ?

‘ઊતરવું સહેલું’ છતાં ‘ઊતરવું અઘરું’નો વિરોધાભાસ તેમજ ગગનચુંબિત ગિરનાર અને ભોમમાં ખરી પડવાનો વિરોધ – બંને અહીં આબાદ ઝડપાયા છે. ગગનચુંબિત એટલે ગગનને ચુંબતો નહીં પણ ગગન જેને ચુંબે છે તેવો ગિરનાર – એવી બ. ક. ઠાકોરની નુકતેચીની વળી પંક્તિઓનું ઓર સૌંદર્ય ઊભું કરે છે.

‘કવિને’ રચનાની સવૈયાની ચાલ લયનું પકવ સૌંદર્ય ઊભું કરે છે. એમાં સુન્દરમ્ કહે છે તેમ કવિ અંગેના આસમાની રંગો જરૂર છે, પરંતુ મનીષી કવિથી જરાય ઓછું ગજેન્દ્રને ખપતું નથી. પ્રારંભ જુઓ :

તારા શુદ્ધ સનાતન પથ હો, તારા યુગ યુગ લે આદેશ !

અહીં ‘પથ’ સાથેની ‘શુદ્ધ’ અને ‘સનાતન’ સંજ્ઞાઓ કવિતાનાં હમેશનાં ઊંચાં લક્ષ્યને પ્રગટ કરે છે. બોદલેરના અપમાનિત, લબડતી પાંખવાળા લંગડાતા આબલેટ્રોસની સામે ગજેન્દ્રના કવિનો આ ખુમાર નવો સંદર્ભ આપે છે :

મૂક મનુજમાં ગુંજતી તારી
 વાણી અમૂલખ એક
 અપંગ જીવન આથડતાં ત્યાં
 પંખાળો તું એક

દયારામની સામગ્રીને નવા સંદર્ભે પ્રયોજતું અર્થવર્તુળ જુઓ :

‘શુદ્ધ સુવર્ણ વિના સિંહણના
 દૂધ નહીં જિરવાય’

આ રચનામાં ન્હાનાલાલનું માધુર્ય ગજેન્દ્ર બુચની પ્રતિભામાં કલવાઈને પ્રગટ થયું છે એમાં શંકા નથી.

ગજેન્દ્ર બુચ બોટાદકરની ‘રાસતરંગિણી’થી પ્રભાવિત હતા. પરંતુ એમનાં ગીતો સુન્દરમ્ કહે છે તેમ

‘સાવ ફિક્કાં’ છે અને ‘વિચારભારથી અલસિત’ છે પરંતુ સુન્દરમ્ની નજરમાંથી ગજેન્દ્રની, દૂમરીમાં ઉત્તમ રીતે ઢળી શકે તેવી ‘જાગી’ ગીતરચનાનું રૂપ છટકી ગયું હોય એવું લાગે છે :

રાજને ભરોસે હું તો
 રેન સારી જાગી

નયનાનાં નીર ખૂટ્યાં
 હૈડાનાં હીર છૂટ્યાં

પલ પલ હાય ! આજ યુગ સમ લાગી

‘રેન’ અને ‘સારી’ જેવા વ્રજછાંટના શબ્દોના સંસ્પર્શથી ધ્રુવપંક્તિ ઊપડે છે અને પછી આખું ગીત સળંગ ભાવપૂર્ણ રીતે ટકી શક્યું છે. અંત જુઓ –

સ્નેહને સંભારવા ના,
 સપનાના મોહ શાના ?

ઝાંઝવાંને ઝાંખનારી હું જ હતભાગી.

આ ગીતરચના ઉત્તમ ગાયકી સાંપડે એની રાહ જુએ છે.

નરસિંહરાવના ખંડ હરિગીતનો ઉપયોગ થયો છે એવા ઉલ્લેખ સાથે ગજેન્દ્ર બુચની ‘સૂર્ય-ચન્દ્ર-પૃથ્વી’ રચના કોરાણે મુકાયેલી છે, એ જરા હાથમાં લેવા જેવી છે. એમાં નરસિંહરાવ દીવેટિયાનો માત્ર ખંડહરિગીત નથી વપરાયો પણ ખંડહરિગીત સાથે સુગમતાથી ભળી જતા, ગાલગાગાલગા – એમ પૃથ્વીના અંતિમ ખંડ સહિતના પૃથ્વી છંદનો પણ ઉપયોગ થયો છે. આનો નિર્દેશ ભાગ્યે જ થયો છે. સ્થાપત્યની રીતે પણ આ રચના ધ્યાન ખેંચે છે. આમ તો કવિની ઉક્તિનો પહેલો ખંડ અને પછી એને અનુસરતા ‘સૂર્યઉક્તિ, – ચન્દ્રઉક્તિ અને પૃથ્વીઉક્તિના ત્રણ ખંડો અને અંતે ફરી કવિઉક્તિથી થતો ઉપસંહાર એક ચોક્કસ સંઘટન રચે છે. સૂર્ય, ચન્દ્ર અને પૃથ્વીની વૈયક્તિક ઉક્તિઓ જુદા જુદા કોણથી જુદો જુદો સ્વાદ આપે છે. પ્રથમપુરુષમાં થયેલી આ ઉક્તિઓ પાત્રના આભ્યંતરમાં સીધો પ્રવેશ આપે છે.

આ કવિની સતત માન્યતા રહી છે કે સ્નેહને કારણે જ શૂન્યમાં સંગીત છે. પણ સ્નેહનું એમનું દર્શન અધૂરા કે અપ્રતિફલિત સ્નેહ (unrequited love)નું દર્શન છે. આ સ્નેહનો ઇતિહાસ કવિ પુરુષ અને પ્રકૃતિના પ્રેમનાં અશ્રુઓ જેવા સૂર્ય, ચન્દ્ર અને પૃથ્વીમાં જુએ છે; અને જે

કંઈ કવિ જુએ છે એમાં એમની પ્રતીતિ છે કે જે પિંડમાં છે તે જ બ્રહ્માંડમાં છે. એટલે જ અપ્રતિફલિત સ્નેહની કથા કાળજૂની છે અને ઘટઘટમાં છે. આમ તો રચનામાં એક કાલ્પનિક કથાનક નિરૂપાયું છે. બીજી રીતે કહીએ તો કવિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને પૃથ્વીની ચેતનાઓ દ્વારા એક કથનગોઠું રચાયો છે. ચન્દ્ર, પૃથ્વીને ઝંખે છે, પૃથ્વી સૂર્યને ઝંખે છે અને સૂર્ય પોતાના પ્રચંડ તાપને કારણે પૃથ્વીથી મિલન અશક્ય હોવા છતાં પૃથ્વીને ઝંખે છે. કવિની ઉક્તિ ખંડ હરિગીતમાં છે, પણ સૂર્યની ઉક્તિ પૃથ્વી હંદમાં શરૂ થાય છે. ચન્દ્રની ઉક્તિ ફરીને ખંડહરિગીતમાં છે. તો પૃથ્વીની ઉક્તિ પૃથ્વી હંદમાં છે. સૂર્ય અને પૃથ્વી બંનેને અપાયેલો ખંડ પૃથ્વી હંદ અને ચન્દ્રને અપાયેલો જુદો ખંડ હરિગીત – અનુક્રમે સૂર્ય, પૃથ્વી વચ્ચેનો સંવાદ અને ચન્દ્ર-પૃથ્વી વચ્ચેનો વિસંવાદ નિહિતપણે પ્રગટ કરે છે ઉપસંહારમાં, પૃથ્વીની ખંડ પૃથ્વીમાં થયેલી ઉક્તિ પછી પ્રથમ ખંડની કવિની ઉક્તિની એક કડીને પુનરાવૃત્ત કરી છે. આ સ્નેહકથા ઘટઘટની છે, ક્યાંક ને ક્યાંક સ્નેહમાં કશુંક અપ્રત્યાશિત રહી જાય છે એને આ પુનરાવૃત્ત કડી દબ કરી આપે છે. આખી રચના વિરાટનો નિર્દેશ નથી કરતી પણ વિરાટના સંપર્કમાં મૂકી આપે છે. સળંગ સપ્રાસ ત્રણ ત્રણ પંક્તિઓની ઘૂંટાયેલી પકવ ભાષાભંગીઓ કવિની અભિવ્યક્તિ-સંપત્તિનો સહજ અણસાર આપે છે. ઉદાહરણ રૂપે કવિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને પૃથ્વીની ઉક્તિઓ જોઈએ :

- કવિઉક્તિ : આ આભના ઊંડાણમાં
કો તેજના તણખા સમા
યુગ યુગ થયાં સત્ત્વો અક્લ કેં કેં ઊગ્યાં
ને આથમ્યાં.
- સૂર્યઉક્તિ : ફરે અફળ ફૂદડી
સમીપ પૃથ્વી પડી
અહો ઘટ ઘટે પ્રભો, અમર ઝંખના
કાં ઘડી ?
- ચન્દ્રઉક્તિ : મેં ઠાલવ્યાં ચૈતન્ય જ્યાં
તેં સ્વપ્ન સેવ્યાં અન્યનાં
શું સ્નેહ સરજાયા હશે સાચે સળગવા
શૂન્યમાં ?
- પૃથ્વીઉક્તિ : શશી સળગતો શમે

મનેય બળવું ગમે
કહે રવિ તને ય એ અકળ ઝાળ શાને
દમે ?

છેલ્લે સુન્દરમે વિકસનાર ગાંધીયુગની કવિતાનાં પૂર્વઝેંધાણ જેમાં જોયાં છે તે ‘સ્મશાને’ રચના લઈએ. દીકરી ઉષાના મૃત્યુ પરની આ રચનાને પ્રલંબિત સોનેટ કહેવાનું મન થાય છે. ચાર પંક્તિની એક કડી વધારે હોવા છતાં, એટલે કે ૧૮ પંક્તિની આ રચના હોવા છતાં એનું કાઠું સોનેટ જેવી અસર ઊભી કરે છે. નિરાંડબર સરલ વાણીમાં વાતચીતની નજીક સરતો શિખરિણીનો લય જુઓ :

લીધી’તી જે હાથે જરીક રડતાં બાપડી ! તને
ઘરી છાતી સાથે જહીં સૂઈ જતાં એક શયને
તહીંથી તે હાથે, ઊંચકી તુજને પંથ પળતો
પિતા તારો જોને – જગત ભર બપ્પોર બળતો.

‘જરીક રડતાં’ અને ‘છાતી સાથે’ દ્વારા દીકરી પરત્વેનું ઉલ્કટ વાત્સલ્ય સૂચિત છે. પણ પછી એ જ શયન અને એ જ હાથનો બદલાતો સંદર્ભ નવો કરુણ અર્થફલક રચે છે. ‘પિતા તારો જોને’ – માં દીકરી જીવતી હોય અને એને સંબોધતો હોય એવા પિતાનું બહારનું ચિત્ર અને એની સાથે મુકાયેલા પિતાના આંતરચિત્રને ધ્વનિત કરતો ટુકડો ‘જગત ભર બપ્પોર બળતો’ – બંને સાદગીથી અસરકારક બન્યા છે. બાલમુકુન્દ દવેના પછીથી રચાનારા ‘જૂનું ઘર ખાલી કરતાં’નો પૂર્વાવતાર નીચેની કડીમાં જુઓ :

હતી માની મોંઘી, ફરી મૂકી દઉં માત ઉર હું
રડે બીજા, હું તો ખળખળ જતાં નીર નીરખું
વળું ખાલી હાથે ઘર ભણી પૂછે દ્વાર મહીં એ
પ્રતાપી તાપીને તટ મુજ બટુ શું નહીં રુવે ?

બીજી વાર માત દ્વારા ધરતીનું સૂચન (કે તાપીનું સૂચન) બીજા રડે અને પોતે ‘ખળખળ જતાં નીર નીરખે’માં અશ્રુઓનું સૂચન તેમજ માની સહજ ચિંતાનો સારી નાખતો પ્રશ્ન – આ સર્વ કવિની ઝીણી મીનાકારી છે.
આવાં ગજેન્દ્ર-મૌકિતકો પ્રમાણમાં વિરલ છે.^T

^T આ ગ્રંથ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ ૨૦૦૪માં પુનર્મુદ્રિત કર્યો છે. - સંપા.

રસિક શાહ m ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા m લાભશંકર ઠાકર m રાધેશ્યામ શર્મા m સુમન શાહ
m જયંત ગાડીત m પરેશ નાયક m ડંકેશ ઓઝા m મહેન્દ્ર મેઘાણી m સુભાષ દવે

પત્રચર્યા

m જયેશ ભોગાવતા m માવજી સાવલા m બાબુ સુથાર m ભરત મહેતા m કિશોર વ્યાસ
m મહેશ ધોળકિયા m મનોજ રાવલ m બાબુલાલ ગોર m રજનીકુમાર પંડ્યા m રજનીકાન્ત સોની

પ્રિય રમણભાઈ,

‘પ્રત્યક્ષ’નો પદમો સર્ળગ અંક સાંજે ૭-૦૦ વાગે મળ્યો. તમારો ‘પ્રત્યક્ષીય’ વાંચીને તરત લખવા બેસી ગયો. આ મારો પ્રાથમિક પ્રતિભાવ -

પહેલાં તો અભિનંદન. (સુમન, ‘આરપાર’ના તંત્રી - સંપાદક, ‘ગુજરાત સમાચાર’ના તંત્રી - આ સૌને અભિનંદન.) ધીરુબેને ઘણી વાર ‘પરિષદ’ના વહીવટી દાબ વિશે ફરિયાદ કરી હતી, એમનો વસવસો જાહેર કર્યો હતો. એમની શક્તિ-મર્યાદામાં રહીને એમની રુચિને અનુકૂળ રહીને ‘પરિષદ’ના જ આશ્રયે પણ ‘પરિષદ’થી સ્વતંત્ર રહીને થોડા કાર્યક્રમો એમણે યોજ્યા. પણ she is not a literary activist. એટલે ‘નર્થુ ભાવનાઓનું ગદ્ગદ ગાન’ કહીને એમના વિચારોનો છેદ ઉડાડવા જેવો નથી જ.

લંડનથી આવેલા વિપુલ કલ્યાણીએ પોતાના વિષયની ભલે બહાર જઈને પણ પરિષદનાં કેટલાંક વહીવટી પાસાંની આકરી ટીકા કરી. ત્રણે પ્રમુખોની હાજરીમાં. એનો નવા પ્રમુખ બકુલ ત્રિપાઠીએ જે રીતે બચાવ કર્યો એથી પરિસ્થિતિમાં ધરમૂળનો સુધારો થશે એવી કોઈ આશા જન્મતી નથી. Diasporaના સાહિત્ય વિશેના લેખો ‘પરબ’માં નહિ છપાય એવું બંને નિમંત્રિત વક્તાઓએ બીજા દિવસે પિન્કી દલાલ અને નંદિની ત્રિવેદી (મુંબઈ સમાચારવાળાં)ની હાજરીમાં કહેલું એનો હું સાક્ષી છું.

આ પરિસ્થિતિ શોચનીય છે. જે લેખકોને, વિચારકોને, વિવેચકોને આ પરિસ્થિતિ ખૂંચતી હોય એ પરિષદના વહીવટદારોને એક વખત લેખિત વિનંતી કરે. પરિષદની વહીવટી પાંખ એનો પ્રતિભાવ ઉદાસીનતાથી આપે તો ઓછામાં ઓછું ‘પરબ’માં એમનું લખાણ ન મોકલવું એવો અસહકારનો માર્ગ અપનાવે.

ઘણા બધા ચૂંટાયેલા સભ્યોની બનેલી મધ્યસ્થ સમિતિ શેની મધ્યસ્થી કરે છે એવો મજાકિયો સવાલ મેં એક સભ્યને કરેલો. એણે કહ્યું, ‘જ્ઞાનસત્રમાં અને પરિષદમાં કોને વ્યાખ્યાન માટે કે પેપર રજૂ કરવા માટે બોલાવવા એની ચર્યા અમે કરીએ

છીએ. એ સિવાય બીજું કંઈ નહિ.’ આવી ચૂંટણી માટે ઊભા ન રહેવું એ પણ અસહકારનો માર્ગ હોઈ શકે.

સબળ પ્રતિકાર કે વૈકલ્પિક સંગીન પ્રોગ્રામ આપવા જેટલા સાહિત્યકારો સંગઠિત નથી એટલે આવું ચાલ્યા જ કરવાનું. જેમ સરકાર માટે કહેવાય છે એમ સાહિત્ય-સંસ્થાઓ વિશે પણ કહી શકાય : we get the Parishad that we deserve. પરિષદની પ્રતિમા ઊજળી બને એ માટે સાહિત્યકારોએ એમની પ્રતિમાને થોડી ઊજળી કરવી પડે - તમે ચીંધેલા કાર્યક્રમમાંથી થોડા ઉપાડી લઈને.

મુંબઈ; ૨૪-૧-૦૬

રસિક શાહનાં સ્મરણ

r

પ્રિય રમણભાઈ,

‘પ્રત્યક્ષ’ (ઓક્ટો., ડિસે., ૨૦૦૫)માં તમે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં સો વર્ષ પૂરાં થયે ‘પરિષદની આરપાર’ એવું નિસ્બત અને સૂઝપૂર્વકનું પ્રાસ્તાવિક આખું અને એમાં તટસ્થપણે એનાં આજ સુધીનાં કાર્યોનું અને કરવા જેવાં કાર્યોનું વિવરણ આપ્યું, તે સમયસરનું છે. આ સંસ્થા સાથે હું લગભગ બાર વર્ષ સક્રિય જોડાયેલો રહ્યો છું. તમે આથી મારી પ્રતિક્રિયા જાણવા ઇચ્છો એ સ્વાભાવિક છે. તમે આ સંસ્થાની મંદ પડેલી વિદ્યાપ્રવૃત્તિ પર, એના કથળેલા વહીવટી ઢાંચા પર અને બીજાઓની ક્ષમતાને માર્ગ ન આપનારી એકકેન્દ્રી પરિપાટી પર યોગ્ય રીતે આંગળી મૂકી છે. તમારાં નિરીક્ષણોને પુષ્ટિ આપતા કેટલાક મુદ્દાઓને અહીં રજૂ કર્યા છે :

૧. ‘સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ અંગે એક વ્યાપક સલાહકાર સમિતિની રચના કરાયેલી. એની બેત્રણ સભાઓ થયેલી. સૂચનો પણ મળેલાં. પણ પરિષદ હંમેશાં કરે છે તેમ સમિતિને નિષ્ક્રિય કરી દીધેલી. કોઈપણ સમિતિની રચના કાર્યદિશા અને કાર્યવેગ માટે હોય છે. કાર્યને ઠેલવા કે મર્યાદાને છાવરવા માટે નહીં.

‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથ - ૫ નવ વર્ષે બહાર પાડ્યો છે તે પૂરા સ્વરૂપમાં નથી. મૂળની

- યોજનાને બાજુએ રાખી ઇતિહાસની સંકલના વગરના કેટલાક ઊભડક આસ્વાદલેખોનો પણ સંચય થયો છે. લખાણની પૂરી સંગતતા પણ જળવાયેલી નથી. મારું નામ સલાહકાર સમિતિ પર હોવાથી આ વાત મારે માટે દુઃખદ છે.
૨. સ્વાધ્યાયપીઠો અને અભ્યાસકેન્દ્રો પ્રવૃત્તિ ગણાવાનાં સાધનો તરીકે શરૂ કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. પરિષદનું અનુવાદકેન્દ્ર સૌથી વધુ કાર્યક્ષમ હોવું ઘટે એને સ્થાને કોઈ નિવૃત્ત અધિકારીના હાથમાં એ ઉત્સાહહીન અને નહીંવત્ બની ગયું છે. સ્વાધ્યાયપીઠમાં બબ્બે અભ્યાસીઓએ મધ્યકાળ પર બબ્બે વર્ષ લગી નાણાકીય વ્યવસ્થા હેઠળ કાર્ય કર્યું છે પણ આજદિન સુધી જાહેરમાં એનો કોઈ હિસાબ રજૂ થયો નથી. મધ્યકાળમાં જ્યારે સંશોધન લગભગ અટકી ગયું છે ત્યારે આવો હિસાબ મોટી ગરજ સારે તેમ છે.
  ૩. પરિષદમાં અમેરિકાનિવાસી શ્રી મણિલાલ જોશીની આર્થિક સહાયથી એક શ્રુતિદેશ્ય ખંડ સંચાલિત હતો. એમાં રેકોર્ડિંગની પ્રાથમિક સુવિધા હતી. પરિષદમાં આજે એની કોઈ ભાળ મળતી નથી. પરિષદ જેવી સંસ્થા પાસે આ પ્રકારની વ્યવસ્થા એનું અનિવાર્ય અંગ લેખાવું જોઈએ.
  ૪. 'જ્ઞાનસત્ર'નું માળખું બદલવાની તાકીદની જરૂર છે. જ્ઞાનસત્રને અધિવેશનની જેમ મંડપ વચ્ચે મેળાવડો માનવાની ભૂલ થઈ છે. સાહિત્યક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિને નજીકથી તપાસવાનો અને નવી દિશાઓનાં સૂચનો પકડવાનો એક મહત્ત્વનો મંચ જ્ઞાનસત્રે ઊભો કરવાનો છે. તમે યોગ્ય રીતે 'લોકાભિમુખ' પછી તરત જ 'સાહિત્યરસિકાભિમુખ' શબ્દ મૂક્યો છે, તે માર્મિક છે. લોકાભિમુખનો અર્થ સાહિત્યને લોકાભિમુખ કરવાનો નહીં પણ લોકોને સાહિત્યાભિમુખ કરવાનો માર્ગ છે એમાં લોક અભિમુખ બને તે ઇચ્છવા જોગ છે. સાહિત્ય દ્વારા લોકોનું સંવનન કરવાનું નથી પણ લોકોને સાહિત્યના સંવનન તરફ વાળવાના છે. ગુજરાતી પ્રજાની તાસીર વાણિજ્ય બુદ્ધિની છે એને પરિષદની નક્કર સાહિત્યસિદ્ધિઓથી સાહિત્યરસિક-સાહિત્ય-બુદ્ધિવાળી બનાવી શકાય. સાહિત્યક્ષેત્રે સંખ્યાબળ નહીં પણ ગુણવત્તા એની પારાશીશી છે.
  ૫. સમયબદ્ધ દષ્ટિપૂર્વકના કાર્યક્રમો, કાર્યક્રમોનું ચુસ્ત

સમાયોજન, પક્ષપાત અને પૂર્વગ્રહથી મુક્ત પ્રતિભાલક્ષી માનવસંસાધનનો યોગ્ય વિનિયોગ, વગેરે – કોઈ પણ સંસ્થાના વિકાસ માટે અને એની સફળતા માટે મહત્ત્વનાં છે. એમાં પ્રચલ્ન 'શાખ ભ્રષ્ટાચાર' – goodwill corruption (આ પરેશ નાયકે સૂચવેલો શબ્દ છે) સંસ્થાને અંદરથી કોરી નાખે છે. ઉદાહરણ તરીકે પરિષદ જેવી સંસ્થા પુસ્તકભંડાર માટે કોઈ ટ્રસ્ટને, એ ટ્રસ્ટ હોવાને કારણે આશ્રમ રોડ પર આવેલા પોતાના મકાનમાં તદ્દન નજીવા ભાડે જગા ફાળવે (ક્યાંય સુધી આ ટ્રસ્ટે ફર્નિચર પણ સંસ્થાનું વાપર્યું છે) – અને, એ બરાબર પણ પરિષદનાં પ્રકાશનો વેચવા માટે પરિષદ પાછી ટ્રસ્ટને વેપારી ધોરણે કમિશન આપે એ કોઈપણ રીતે બુદ્ધિમાં ઊતરે એવું નથી.

વળી, પરિષદના કર્તાહર્તા હોવાને નાતે [તમે કહો છો એમ] અનેક સમિતિઓ અને મંડળોમાં પ્રવેશી પોતાની અંગત માન્યતાઓને આધારે હિતલાભ લેવો અને આપવો એ દૂષિત પ્રવૃત્તિ છે અને છેવટે પરિષદને આથી હાનિ પહોંચી જ છે.

એકંદરે તમે નિર્દેશી છે તેવી કલ્પનાશીલ યોજનાઓ થવી જોઈએ. પ્રવૃત્તિ હાથમાં લઈ એનો જેમતેમ વીંટો વાળી દેવાની અને પોતાનો હાથ ઊંચો રાખવાની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે એથી ઉપર ઊઠવું જરૂરી બન્યું છે. આવું નહીં થાય ત્યાં સુધી સાહિત્યસંસ્થાનો ભલીવાર નથી. આવાં ધોવાણો વહેલીતકે અટકવાં જોઈએ.

એક વ્યાપક હિતના અનુસંધાનમાં તમે મને સંડોવ્યો એ માટે હું આભારી છું.

અમદાવાદ, ૭-૨-૨૦૦૬

– ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

૧

પ્રિય શ્રી રમણભાઈ,

'પ્રત્યક્ષ'ના અંક ૫૬માં તમે 'પ્રત્યક્ષીય'માં ગુ.સા. પરિષદ વિશે જે નિસબતથી, વિગતે લખ્યું છે તે વાંચીને મને આનંદ થયો. તમે અનેક સૂચનો કર્યાં છે અને આ 'આપણી' સંસ્થા છે અને તે યથાશક્ય નિર્મળ બનીને સુપેરે કર્તવ્યપરાયણ થાય તેવી સચ્ચાઈભરી સમજણથી અને લાગણીથી લખ્યું છે. તમારા આ સંપાદકીય નીચે હું સહી કરી દઉં, રમણભાઈ. અન્યથા હમણાંથી જે કંઈ લખાયું-છપાયું છે, પરિષદ વિશે, તેમાં પરિષદ સાથે સીધા

સંકળાયેલાઓએ તો અંદરના ક્લેશને બહાર ચોકમાં લાવીને 'જોણું' કર્યા જેવું જ છે, હાસ્યજનક, વિરૂપ અને તેથી કરુણ.

હું મારી નિસબતથી ઘણી વાર લખી ચૂક્યો છે. અલબત્ત, તે મારી શૈલીથી. પ્રશંસા તો હું તમારા ચીવટભરી નિસબતથી અને વિગતભર્યા સૂચનોથી લખાયેલાં સંપાદકીયની જ કરું. એવો ભાવ અનુભવું છું કે પરિષદના આજના તંત્રવાહકો તમારા જેવા થોડા મિત્રોને નિમંત્રે. સહુ સાથે બેસીને આ માતૃસંસ્થા વિશે સમ્ભાષા (ડાયલોગ) કરે. એમાં શું શું કરી શકાય આ પાણી માતૃસંસ્થામાં, તે વિશેનો એક સહિયારો આલેખ તૈયાર કરી શકાય. એમ થતાં યથાશક્ય સંસ્થાને કર્તવ્યપરાયણ કરવામાં સહભાગી બની શકાય. આ માટે બહાર હોવા છતાં સાચી નિસબત ધરાવતા મિત્રોને પરિષદે ઇજન આપવું જોઈએ.

'ખેવના'માં મારાં [પરિષદ વિશેનાં] બે લાંબાં લખાણોને એડિટ કરીને શ્રી સુમનભાઈએ છાપ્યાં છે. મેં ઘણી વાર યદ્વાતદ્વા શૈલીમાં ગુ. સા. પ. વિશે લખ્યું છે. હવે થાક અને કં-ટા-ળો પણ આવે છે. તમે મજામાં હશો. 'પ્રત્યક્ષ' સુપેરે ૧૪મા વર્ષમાં પણ આમ પ્રત્યક્ષ થતું રહે છે તેનો આનંદ. અમદાવાદ, ૧૬-૨-૦૬

— લાભશંકર ઠાકર

r

સંપાદકશ્રી,

'પ્રત્યક્ષ'ના ૫૬મા અંકના સંપાદકીય લેખ માટે જોરદાર અભિનંદન તમને આપ્યા સિવાય રહી શકતો નથી — એ એક યાદગાર જાગૃતિપ્રેરક લેખ છે.

'પછી ?' લખીને અત્યંત જરૂરી પ્રશ્નો તમે પ્રસ્તુત કર્યા છે. 'ખેવના'ના તંત્રી સુમન શાહે ધુમાડો ચીંધ્યો. પછી અન્ય કોઈ સામયિકે આવા વલ્લિ-સ્ફુલ્લિંગ વેરવાની હિંમતભરી નૈતિકતા દેખાડી નથી !

યુનિવર્સિટી, સા. પરિષદ, દિલ્હી/ગુજરાત સા. અકાદમી જેવાં તંત્રોમાં જે કાંઈ ધખારા-તિખારા ઊડી રહ્યા હોય એ બાબતોમાં મારું ઘોર અજ્ઞાન ધરાવ સ્વીકારું છું. પણ આ 'પ્રત્યક્ષીય'ની દીપશિખા મને થોડુંક લખવા દોરી ગઈ ખરી.

સર્વપ્રથમ, રમણભાઈ, તમારી મુદ્દાપકડ, અભ્યાસમંડિત, સુચિતિત અને પ્રશ્નપરક ગદ્યશૈલી ગમી ગઈ. પીઠ વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એક કાળે 'ચિંતનાત્મક ગદ્ય' ગ્રંથ પ્રગટ કરેલો. મારું સર્જનાત્મક વલણ વધુ એટલે એવું ગજું તો નહીં, પણ તમારા જવાબદારીભર્યા હાથે જે વિગતો રમતી

મેલાઈ છે એ ચિંતન ઉપરાંત પરિષદ વિશે, ચિંતા પ્રેરે એવી પણ છે.

ગાંધીધારાના નવજીવન પ્રકાશને આખું પુસ્તક પ્રકાશિત કરેલું : 'ત્યારે કરીશું શું ?' એ રીતે, કરણીય શું — એનો તમે ઉપયોગી નકશો આરેખ્યો છે તે હાલના તંત્રવાહકોને કિંચિત્ પણ હલાવશે ? તો બાત બન જાયે...

તાતા તીર જેવો તમારો પ્રશ્ન : 'ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિરના સંશોધકોએ' (નામો કેમ ન દીધાં ?) 'આ દાયકામાં શું પ્રગટ કર્યું ? ક્યાં પ્રકાશનો કર્યા ?' આનો તો સંલગ્ન સંશોધકોએ જ ખણીખોતરીને જવાબ દેવાનો છે — ગુજરાતી સાહિત્યરસિક જનતાને. દાન-સહાય-ગ્રાન્ટ દેતી વ્યક્તિઓ તેમજ સંસ્થાઓએ પણ આ સવાલનો ભારો ઉપાડવો ઘટે, એટલું જ નહીં જ્યાં તમસ્ અને તામસી-રાજસી પરિભળોના કરોળિયા જામ્યા હોય ત્યાં સંમાર્જન કરવું પડે.

પરિષદના પૂર્વ-પ્રમુખ શ્રી ધીરુબહેન પટેલે, તમે નોંધ્યું છે, તેમ નર્યું ભાવનાઓનું ગદ્ગદ ગાન કરી કરીને સાહિત્યની સૂક્ષ્મ અને પરિષદની સ્થૂલ સેવા કેટલી કરી ? સ્ત્રીદાક્ષિણ્યની ભાવનાને અનુસરી તંત્રાનુરાગીઓ, કવીશ્વર દલપતરામને સ્મરીને 'ધીરે ધીરે' સુધારાના ધીરગંભીર સાદને કદાચ યાદ કરતા હશે ! એની સાથે, તમારું સમાપન-વાક્ય ('આધાર વિનાની ભાવનાઓનાં દેવાલયો રચવાં... એ હવે સાવ અપ્રસ્તુત કાલગ્રસ્ત ચેષ્ટા હશે') જોડવાની તક એટલા માટે ઝડપું છું કે એમાં પૂર્વોક્ત ચિંતાત્મક ભાવિના ભેંકાર ભણકારા ભળાય-સંભળાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વ્યક્તિલક્ષી નહીં એવો તટસ્થ ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે આ 'મંદયુગ' ભેખડની ધારે લટકી ઝૂલી રહ્યો હોવાનું દૃશ્ય અતિ વાસ્તવિક લાગશે. આમ છતાં આશાતંતુને સાહિરની પંક્તિઓ વડે વળગી રહેવાનું ગમાડું : 'રાત જિતની હી સંગીન હોગી, સુબહા જિતની હી રંગીન હોગી.'

અમદાવાદ, ૧૯-૨-૦૬

— રાધેશ્યામ શર્મા

r

પ્રિય રમણભાઈ,

મને સારું-સારું ખાવું ગમે, સારું-સારું પહેરવું ગમે. ફૂલ-છોડવાઓને અડવું ગમે, પાણી પાઉં. શેપમાં રહેવું ગમે, વાળ રંગું. ત્રણ વાર બ્રશ કરું. હસવામાં બહુ જ મજા પડે. આ બધું કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે હું રસિક જીવ છું અને મને જીવન નામના રહસ્યમાંથી સૌંદર્ય જે પ્રગટી આવે છે

તેની બહુ લગની રહે છે. એટલે કલાસૌંદર્ય ભોગવવામાં, વળી મારા વડે એ રચાય એટલું રચવામાંય મને ખાસ રસ છે. આ મૂળભૂત બાબત વિશેનાં ધોરણો મને જ્યાં જ્યાં ન જળવાતાં જણાય ત્યાં ત્યાં હું બોલ્યા વિના રહી ન શકું. હવે તમે જણાવો છો એમ, જો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ‘વહીવટી-તંત્ર પર વધુ ભાર’, તેને લઈને ‘વહીવટી દાબ’નો અનુભવ, ‘તંત્ર-પરકતા’, ‘સંગીન વિદ્યાપ્રવૃત્તિનો અભાવ’ વગેરે બધું થયું હોય કે થવા માંડ્યું હોય, તો મને એ બધા બખડજત્તરત્તરમાં રસ નથી. કેમકે હું એ બધાંથી મને બહુ દૂર પડી ગયેલો અનુભવું છું. આ કશી ડંફાશ નથી, હકીકત છે.

પરિષદ સાહિત્યની સંસ્થા છે. સાહિત્યની છે માટે સંલગ્ન દરેકને પોતાનો આગવો ચહેરો હોવો જોઈએ – જે એની સાહિત્યસમ્પદાનું ફળ હોય. એ સંસ્થા છે માટે સંલગ્ન દરેક પાસે આગવો અવાજ હોવો જોઈએ – જે એની સાહિત્યકલા નિસબતનું ફળ હોય. ઉમાશંકર-કાળે એવો ચહેરો અને એવો અવાજ ધરાવનારાઓની સંખ્યા ઠીક ઠીક મોટી હતી. એ સંખ્યા ક્રમે ક્રમે ઘટતી ચાલી : વચ્ચેનાં વરસોમાં ચહેરાવાળા ઓછા થતા ગયા ને વર્તમાન લગીમાં તો સાવ જ ઓછા; વળી, અવાજ વગરના વધારે ને વધારે વધતા રહ્યા. મારું આ નિરીક્ષણ કોઈ ને કોઈ રીતે તમારાં મંતવ્યોને પુષ્ટ કરનારું લાગશે. તમારાં નિરીક્ષણોનો સાર, ધોવાણ છે અને હું આંતરું કહીને એ ધોવાણના મૂળમાં રહેલી પાયાની અછતને ચીંધી રહ્યો છું.

પરિષદમાં લોકશાહી છે કે લોકશાહીનું માત્ર ખોખું ? જો લોકશાહી છે તો તેમાં દરેક બગાડને સુધારવાની કે કાયમ માટે નષ્ટ કરવાની જોગવાઈઓ હોવી જોઈએ. એ જોગવાઈઓનો સંલગ્ન સૌએ હમેશાં ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. મેં જોયું હતું કે ચહેરા અને અવાજવાળાઓ ઘટી ગયેલા તે છતાં, ચાર-છ જણા પાસે તો એ બંને વસ હતી, આજે પણ છે. પરંતુ તમે કહો છો એવા વહીવટી-દાબે એવા રાજકારણને પ્રસરાવ્યું કે એ રહીસહી ચાર-છ વ્યક્તિઓ પણ સામસામે આવી ગઈ, એમની મોંરાવિટી સામે પ્રશ્નો થયા, એમના સ્વત્વ પર સીધા કે આડકતરા પ્રહારો કરાયા. લોકશાહી જ્યારે દાવપેચ ને ઝીણી ઝીણી રમતો વડે જ નભતી હોય છે ત્યારે હકીકતમાં એ ભાયાતો વડે ચાલતી ઠકરાત હોય છે કે પછી હજૂરિયાઓ વડે નભતી બાદશાહત. એનું બીજું નામ છે, લોકશાહીનું ખોખું.

પરિષદનાં સો વર્ષ પૂરાં થતાં, એવી આશા બંધાયેલી કે એમાં આમૂલ પરિવર્તનનું પ્રભાત ઊઘડશે, પણ એ ન થયું. છેલ્લી ચૂંટણીઓએ દર્શાવી દીધું છે કે આ સંસ્થા હવે માત્ર મતદારોને હવાલે છે – એટલે કે મતદાર-બુદ્ધિને હવાલે છે. નહીં કે તેમની સાહિત્ય-સૂઝબૂઝને હવાલે – આમૂલ પરિવર્તનની આશા હવે આમ નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. ઘણાને તો બધું બરાબર જ લાગે છે – શેનું પરિવર્તન, શા માટે વગેરે એમની દલીલો છે. જ્યારે તમારા-મારા જેવા કે આપણા જેવા ને આપણા જેવાના થોડાક મિત્રો નિરાશ થઈ ગયા છે ને માને છે કે આ સંસ્થાને હવે કોઈ પોલિટિકલ એક્શન જ ઉગારી શકશે – એટલે કે, જલદ અને સર્વવ્યાપી કશુંક આંદોલન. પણ તરતમાં એની કોઈ શક્યતા નથી. ચહેરા અને અવાજ વગરનાઓની વધતી વસ્તી વચ્ચે, સાથેસાથ, વાંઝણી ફરિયાદો કરનારા ને તકવાદી વચેટિયા પણ ઘૂસ્યા છે. તેઓ પણ ફાવતા રહ્યા છે તે હવેનાં વરસોમાં ફાવતા રહેશે, કેમકે પેલા પણ વધતા રહેશે. માટે આશા કે નિરાશા, અસ્થાને છે.

છતાં, વાત તો ઊભી જ રહે છે. તમારો લેખ ‘શું કરવું જોઈતું હતું ને હજી પણ શું કરવું જોઈએ’ – જેવી અત્યંત વિધાયક ભાવનાથી રસબસ છે. એનું જેટલું મૂલ્ય કરીએ એટલું ઓછું. તમે ચીંધેલી ઊણપો અને તમે કરેલાં સૂચનો તમારી નિસબત બતાવે છે એ તો ખરું જ પણ એ નિસબત સંસ્થાઓ વડે થનારાં કઠિન કામોને વિશેની છે તેથી મૂલ્યવાન છે. મેં પણ અગાઉ કરવાનાં કામોની યાદી આપી છે (– જિજ્ઞાસુએ જોઈ હશે. ન જોઈ હોય તેવા જો જોવા ચાહે તો જુએ ‘ખેવના’-૬૩, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૯). તમારાં સૂચનોનો એક ઓર વિશેષ પણ દર્શાવું. તમે જેટલાં કંઈ કામોની વાત કરી છે એ કાં તો આ સંસ્થાએ કર્યાં છે, શરૂ કર્યાં છે કે અધૂરાં છોડ્યાં છે. તમે વળી એણે કરવા સરખાં નવાં ચીંધ્યાં પણ છે. એટલે કે તમે સીધું અને પૂરું કહી શકાય તેવું કરેકશન સૂચવ્યું છે – ડાયરેક્ટ એન્ડ ઈન ટોટલ. એટલે જો તમને ન સાંભળે તો પરિષદ ભીંત ભૂલે, એટલી મોટી છે એ વાત. હું ઇચ્છું કે સંકળાયેલા સૌ એમાં ધ્યાન પરાવે, તે-તેનો અભ્યાસ કરે ને બગાડને સુધારવાનું ઝટ શરૂ કરી દે. હું ઇચ્છું કે પરિષદનાં પ્રમુખ-સહિતનાં બદલાયેલાં સૌ સત્તામંડળોને તમારી વાતમાં પૂરો માલ છે એ વાતનું તાબડતોબ જ્ઞાન લાધે. હું એમ ઇચ્છું કે તમારા આ લેખ સંદર્ભે ખાસ મિટિંગ બોલાવાય ને તે માટે બધું એજન્ડા પર મુકાય. કોઈ વીરભદ્ર મિટિંગ માગે; હા, માગવી પડશે. જોઈએ

શું થાય છે...

કુશળતા તો લક્ષમાં રહેવી જ જોઈશે, ખરું ને ?
અમદાવાદ, હોળી-ધુળેટી; ૧૫ માર્ચ ૨૦૦૬ - સુમન શાહ

૪

પ્રિય રમણભાઈ,

‘પ્રત્યક્ષ’ના ઓક્ટો-ડિસે. ૨૦૦૫ના અંકમાં છપાયેલો તમારો સંપાદકીય લેખ વાંચ્યો. તમે વખતોવખત ‘પ્રત્યક્ષીય’માં આપણા સાહિત્યિક જીવન સાથે સંબંધિત કોઈ ને કોઈ પ્રશ્ન વિશે બને તેટલા તટસ્થ અને તર્કબદ્ધ રહી ચર્ચા કરો છો તેથી એ લેખો વાંચવા ગમે છે. આ વખતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ વિશે તમે કેટલુંક નિર્ભીક નિરીક્ષણ કરી વિધાયક સૂચનો કર્યાં છે તે ખરેખર ધ્યાનાર્હ છે. આમ તો તમારો લેખ વાંચી ઘણા વિચારો ઉદ્ભવે છે. એ બધાને મૂકવા જાઉં તો એક લેખ થઈ જાય. પરંતુ મારી એ ઈચ્છાને રોકી પ્રારંભમાં તમે કરેલા એક નિરીક્ષણ વિશે થોડી વાત કરીશ.

તમે જણાવ્યું છે કે છેલ્લા એકાદ દાયકામાં પરિષદમાં વિદ્યાપ્રવૃત્તિ મંદ પડી એનું કારણ પરિષદમાં વહીવટીતંત્ર પર વધુ ભાર મુકાવા માંડ્યો એ છે. તમારા આ અભિપ્રાયથી હું જુદો પડું છું. મારા ખ્યાલથી કોઈ પણ સંસ્થા કે કંપનીએ ઉત્તમ ફળ આપવું હોય તો એનું વહીવટીતંત્ર મજબૂત હોવું અનિવાર્ય છે. સાચો વહીવટકાર હંમેશા એ વસ્તુ પર ધ્યાન આપે છે, કારણ કે એનું લક્ષ્ય છે ઉત્તમ ફળ આપવું. એ માટે તે પોતાના ક્ષેત્રના ઉત્તમ માણસોને પોતાની પાસે બોલાવે છે, એમને બરોબર સાચવે છે અને એ માણસો પોતાની શક્તિનો ઉત્તમ હિસાબ આપી શકે એવું વહીવટી માળખું ઊભું કરે છે.

હવે પરિષદ વિશે વિચારીએ. એનું લક્ષ્ય શું હોય ? ઉત્તમ સાહિત્યના સર્જન, વિવેચન અને સંશોધનનું. એ માટેનું વાતાવરણ પરિષદ ઊભું કરી શકે તો એનું વહીવટીતંત્ર ઉત્તમ કહેવાય. એના સૂત્રધારોએ પહેલાં ઉત્તમ માણસોને ભેગા કરવાની દિશામાં ડગ માંડ્યાં હતાં. પરિષદ ઉત્તમ માણસોને લાવી તો શકી, પણ એ માણસો પોતાની શક્તિઓનું ઉત્તમ પરિણામ આપી શકે એવું વાતાવરણ ઊભું ન કરી શકી. એમને સાચવી પણ ન શકી. એટલે ઉત્તમ માણસો કાં તો મનમાં કડવાશ લઈને ખસી ગયા, કાં તો ત્યાં રહીને કુંઠિત થઈ ગયા. એટલે પરિષદને પોતાનાં કામ બીજી, ત્રીજી, ચોથી હરોળના માણસો પાસે કરાવવાં પડ્યાં. એમાંથી જે ફળ મળ્યાં

તે આપણી સામે છે. પરિષદ ઉત્તમ ફળ ન આપી શકે તે માટે વહીવટીતંત્રનો દાબ નહીં, નબળું વહીવટીતંત્ર જવાબદાર છે.

પ્રશ્ન થાય કે પરિષદનું વહીવટીતંત્ર નબળું કેમ બન્યું ? મને લાગે છે વહીવટકારોનું લક્ષ્ય સાહિત્ય પરથી ખસી ક્યાંક બીજે કેન્દ્રિત થઈ ગયું છે. જ્યારે વ્યાપક હિત પરથી ખસી સંકુચિત હિતો તરફ વહીવટકારનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય ત્યારે એ સંસ્થા ઉત્તમ ફળ ન આપી શકે. પણ રમણભાઈ, પરિષદ જ શા માટે, આપણી ઘણી જાહેર સંસ્થાઓ ઉત્તમ ફળ નથી આપી શકતી, કારણ કે વહીવટકારો સંસ્થાના મૂળ લક્ષ્યને ચૂકી જતા હોય છે. અને ઘણી વખત તો પોતે લક્ષ્ય ચૂકી ગયા છે એની સભાનતા પણ એમનામાંથી ચાલી ગઈ હોય છે.^૧

વડોદરા, ૧૭-૨-૦૬

- જયંત ગાડીત

૪

પ્રિય રમણભાઈ

સળંગ અંક પદના ‘પ્રત્યક્ષીય’ બદલ તમને વિચારપૂર્વકના અભિનંદન ! તમારાં મોટા ભાગનાં નિરીક્ષણો સાથે મારે સહમત થવાનું બને છે. જોકે અસહમતિ એકબે પાયાના મુદ્દાઓએ છે.

તમે આરંભે ૧૯૭૩-૧૯૮૬ દરમિયાનની પરિષદની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓનો જે ચિતાર આપ્યો છે તે સાચો જ છે. એ પછી વિદ્યાપ્રવૃત્તિ મંદ પડતી ગઈ એ પણ સાચું. પણ એ તંત્ર-પરકતા વધવાને કારણે ? આયોજનપૂર્વકનું તંત્ર તો પરિષદમાં કે દહાડે હતું ? ને તોય તમે દર્શાવેલા ગાળામાં વિદ્યાપ્રવૃત્તિ તો થઈ જ શકી હતી. તંત્રનો સામનો કરીને કરાઈ હતી ! તમે જ કહો છો કે ચંદ્રકાન્ત ટોપાવીળાએ ‘વિદ્યાપ્રવૃત્તિનો હાથ ઉપર રાખ્યો.’ તો એમના અનુગામીના હાથે શું ઓછું આવ્યું ? એમ કહોની કે ટૂંકા પડ્યા !

છેલ્લા દાયકામાં વિદ્યાપ્રવૃત્તિ મંદ પડી તેનો દોષ તંત્રનો નથી. એ પરિષદના ત્રણ કાયમી વિદ્વાનોનું મૌલિક પ્રદાન છે ! ને તંત્ર વિદ્યાપરક ન બન્યું તે પરિષદના તાંત્રિકોની ખૂબી છે ! તમે કહો છો કે સંસ્થાએ આનો હિસાબ કેમ ન માંગ્યો. સંસ્થાએ એટલે કોણે ? સંસ્થાવતી હિસાબ તો પરમર્શકશ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ માંગવાનો હતો. ને એમની પાસેથી

[૧] એક ‘ઈ-ઉ’માં લખાયેલો પત્ર, લેખકની સંમતિથી, પ્રચલિત જોડણીમાં કરી લીધો છે. - સંપા.]

સંસ્થાએ. આજેય એમણે એ હિસાબ આપવો બાકી છે. સવિશેષ તો, અધૂરા હિસાબને નામે જે કવિઓનો ઇતિહાસ પ્રગટ કરાયો છે તે અંગેનો ! એ વાત ઉપર ફરી આવીશું.

પણ પરિષદની મૂળભૂત સમસ્યા તો છે, દસકાઓથી એડહોક પદ્ધતિએ ચલાવાયેલો - ચલાવવા દેવાયેલો - પરિષદનો વહીવટ. તંત્ર-પરકતા અને વિદ્યાપ્રવૃત્તિની મંદી એ બન્ને અલગ પ્રશ્નોનાં મૂળ મને પરિષદની વહીવટી શૈલીમાં જડે છે. રઘુવીરનું એમાં કેન્દ્રસ્થાને હોવું એ અગત્યની બાબત જરૂર છે. પણ હું એ અંગે રઘુવીરને સ્વેચ્છાએ એમાં નિમિત્ત બનનાર અને પરિષદના બહોળા વિદ્વદ્ગણને, અનુકૂળ માધ્યમ જાણી રઘુવીરને સતત કેન્દ્રસ્થાને જાળવી રાખનાર બે સ્વતંત્ર પરિબળો તરીકે જોઉં છું. જરા વિગતમાં ઊતરીએ -

આઠમાથી દસમા દાયકા દરમિયાનની પરિષદની વિદ્યાકીય તેમ જ લોકાભિમુખ પ્રવૃત્તિઓના સંકલનનું શ્રેય તમે પરિષદમંત્રી રઘુવીરને આપો છો તેમાં જે વિગતદોષ છે તે અંડરલાઈન કરીને એક ઉમેરણ એ પણ કરું, કે વચગાળાનાં ચાર વર્ષ દરમિયાન રઘુવીર પરિષદના કોઈ જ હોદ્દા ઉપર નહોતા. એ ચાર વર્ષો દરમિયાન ડૉ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાના વડપણ હેઠળની કલા. સ્વાધ્યાયમંદિરની સીધી કામગીરીને બાદ કરતાં સંસ્થાની કામગીરી લગભગ થીજી ગયેલી. તે એટલી હદે, કે બેઠકોમાં કોરમ પણ નહોતું થતું ! સાર એટલો, કે રઘુવીરના સીધા દોરીસંચાર વિના પરિષદમાં ડગલું ય ભરી શકવાની ક્ષમતા નથી એવો સર્વાનુમત વર્ષોથી કેળવાયેલો છે. જ્યંત કોઠારી કે ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા જેવા અપવાદોમાંથી પ્રેરણા લેવાની તત્પરતા ચૂંટાયેલા સભ્યોમાં ઝાઝેભાગે ગેરહાજર જ રહી છે. હવે તમે જ કહો કે ‘અગ્રણી’ ‘અગ્રણી’ ન રહે તો કેમ ન રહે ? જે સંસ્થામાં ઉમેદવારી નોંધાવીને ચૂંટાયેલા હોદ્દેદારો પણ ‘અગ્રણી’ની છત્રી પકડીને ચાલવાની પરંપરા પાળતા હોય એ સંસ્થાને તો ગોવર્ધન પણ કેમ બચાવે ?

રઘુવીર અને પરિષદના સંબંધ વિશે ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રદેશમાં જાણીતું પદ છે : ‘રઘુ કરે સો હોય.’ જ્યાં પદ છે ત્યાં પૂજા પણ હશે. વ્યક્તિ રઘુવીરનો સામનો કરવાને બદલે તેમની મૂર્તિ સ્થપાઈ. કોણે સ્થાપી આ મૂર્તિ ? વેલ, એ રહસ્ય ભાંગવા કરતાં જેટલી વહેલી એ મૂર્તિ ભાંગીએ એટલું પરિષદ ને સર્જક રઘુવીર બેઉ માટે લાભકર્તા થશે.

છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી રઘુવીરે મંત્રીથી ટ્રસ્ટી સુધીનાં વિવિધ પદો ઉપર રહીને જે - તે મુદત દરમિયાન તે-તે પદની

મર્યાદાસરનાં જ કામો કર્યાં છે ? કે પછી, પદ કોઈ પણ હોય, પરિષદના તમામ વિભાગોના વહીવટને લગતા નાનામોટા તમામ નિર્ણયો એમની સૂચના કે આદેશથી જ લઈ શકાયા છે ? જો એમ જ થયું છે તો એમાં હું સ્વતંત્ર નિર્ણય ન લઈ શકતા હોદ્દેદારોનો દોષ મોટો ગણીશ.

આ રીતે સતત પરિષદના કેન્દ્રમાં રહેવાની રઘુવીરની હોંશ હતી એમ ધારી લઈએ તોપણ, એક વ્યક્તિની આ જાતની હોંશ પૂરી કરવામાં જૂજ અપવાદોને બાદ કરતાં કેટલાએ બંધારણીય રાહે સ્પષ્ટ વિરોધ કર્યો ? કેટલાં રાજીનામાં પડ્યાં ?

સત્તાના આવા વિઘાતક કેન્દ્રીકરણ તરફ આંખ આડા કાન કરવામાં પરિષદના ચૂંટાયેલા સભ્યોની માનસિકતા ઉઘાડી નથી પડતી ? સૌને સાચવીને સત્તા સાચવવાની રઘુવીરની આવડતના મૂળમાં સચવાઈ જવા તત્પર સભ્યોનું ભારોભાર યોગદાન ખરું કે નહીં ?

સંસ્થાને એક શિખરે પહોંચ્યાડ્યા પછી અગ્રણી પાછો વળી જાય ને બીજાઓને માર્ગ કરી આપે એવી ‘ઇષ્ટ પરંપરા ન પળાઈ’ એનો તમે ખરખરો કરો છો. ખરો ખરખરો તો એ વાતે કરવો રહ્યો કે લોકશાહી ઢબે ને બંધારણીય રાહે કામ કરવા વચનબદ્ધ સંસ્થાને ત્રણત્રણ દાયકાથી ડગલે ને પગલે એકના એક ‘અગ્રણી’નો ખપ શા સારુ પડે ? ને જે સંસ્થામાં ચૂંટાયેલા સભ્યોને પોતાનાં કામો ‘અગ્રણી’ના દોરીસંચાર વિના કરવાં જ ન હોય એ વળી સંસ્થા કેવી ? તમારી પાસેથી જાણેલું અવતરણ ઉપયોગમાં લઉં તો ‘સંઘે શક્તિ કલ્પી યુગે’ એ પરિષદ માટે કેમ સાચું નહીં ? કે પરિષદમાં હજી કવિયુગ નથી બેઠો એમ માનવું ?

છેલ્લાં ચાર વર્ષ દરમિયાન (૨૦૦૨-૨૦૦૫) પરિષદની કારોબારી સમિતિના કેટલાક સક્રિય સભ્યોએ એકમેકથી પણ સ્વતંત્ર રહીને પરિષદના વહીવટી પ્રશ્નોને સુલઝાવવાની નક્કર મથામણ કરી છે એવો મારો દાવો છે. ‘અગ્રણી’ના દોરીસંચારની પરવા ન કરીને કામે વળગેલા ચૂંટાયેલા સભ્યોના રસ્તામાં અસહકારથી માંડીને બદનક્ષી સુધીનાં વૈવિધ્યપૂર્ણ રોડાં નાખનાર એ ‘અગ્રણી’ નહીં, પણ એ ‘અગ્રણી’ની આડમાં પોતાનો પ્રમાદ પોષતા પરિષદના કાર્યકરો અને કર્મચારીઓ હતા. ને તેમ છતાં આ ગાળામાં પરિષદ રચનાત્મક રાહે પ્રશ્નોની જેટલી મોંઢામોંઢ થઈ શકી છે એટલી અગાઉ ભાગ્યે જ થઈ હતી. આ કેવી રીતે શક્ય બન્યું ? -

- વાતેવાતે રઘુવીર પાસે દોડી ન જતાં, ઠરાવો અને બંધારણને અનુસરવાથી.
- પરિષદપ્રમુખને શિરે સંસ્થાના વહીવટી વડા તરીકેનો અને કારોબારી સમિતિને માથે કામનો ભાર છે તે સ્થિતિ સ્વીકારીને તથા તે મુજબના બંધારણીય સમીકરણને સપાટી ઉપર લાવીને.
- પરિષદની વહીવટી અને આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને તથા તે ઉપર સતત નજર રાખીને.
- સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો પ્રગટપણે વિવિધ બેઠકોમાં સ્પષ્ટપણે રજૂ કરીને. અને તેની ચર્ચા દરમિયાન વખત આવ્યે પ્રમુખ અને અથવા રઘુવીરથી વિરુદ્ધના મને મક્કમ રહીને.
- પરિષદનો વહીવટ પારદર્શક બને તે માટે લોકશાહી રાહે સતત મથતા રહીને.
- વખતોવખત મુદ્દાસર લેખિત રજૂઆત કરીને.

આના સામા પક્ષે દસકાઓ જૂની સ્થિતિ એ રહી છે કે મોટા ભાગના ચૂંટાયેલા સભ્યો પરિષદના બંધારણનો કે એજન્ડા, ઠરાવો અને મિનિટ્સનો અભ્યાસ કરવા જેટલી પણ તસ્દી લેતા નથી. મધ્યસ્થ સમિતિના મોટા ભાગના સભ્યો વક્તાઓનાં નામો સૂચવવાથી વિશેષ કશી કાર્યવાહી અંગે ચર્ચા કરવા જેટલો પણ રસ દાખવતા નથી. ચૂંટાયેલા સભ્યોની આ પ્રકારની નિષ્ક્રિયતાને પરિણામે સંસ્થાનો વહીવટ વ્યક્તિકેન્દ્રી બને ને સંસ્થા 'અન્યોન્યહિતવર્ધક સભા તરીકે ડ્રસ્વ' થતી ચાલે એમાં કોઈને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ.

હકીકતમાં તો, મુનશી કે ઉમાશંકર કે રઘુવીર કે યદુવીર કે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે જૂથ નહીં, સંસ્થાના બંધારણીય હેતુઓ કેન્દ્રમાં હોવા બંધે. પરિષદપ્રમુખ પણ ટોચ ઉપર ભલે, પણ કેન્દ્રમાં ન જ હોય. રઘુવીરમાં પરિષદના તમામ નાનામોટા દોષો ઓઢવા જેટલી મહત્તા નથી એ મારો સ્પષ્ટ મત છે. સંસ્થાને વિકસાવવા અંગેનું એમનું દર્શન રોમેન્ટિક અને અવ્યવહારુ હોઈને હંમેશાં મર્યાદિત જ રહ્યું છે એમ પણ મને લાગ્યું છે. પણ એ માત્ર એમનું વ્યક્તિગત જ નહીં, પણ એ ગાળાની લાગલગાટ સાતથી આઠ મધ્યસ્થ સમિતિઓના ચૂંટાયેલા સભ્યોનું સહિયારું દર્શન હતું એમ જ હું તો માનું. એટલે કે, ઉમાશંકરથી માંડીને તમારામારા સૌના દર્શનની આ ઝાંખાપ હતી. માટે, આજપર્યંત જેમણે રઘુવીરના યશમાં ભાગ પડાવ્યો છે એ તેમના ગુરુલઘુમિત્રોએ સૌએ પરિષદની હાલની સ્થિતિ માટે પોતાને ભાગે આવતો દોષ કબૂલ કરવો જોઈએ.

મૂર્તિવંત રઘુવીરમાં ભોળાભાવે, ને પરિષદનું હિત સાધવાના ગ્રામીણ સંસ્થા-સંયોજન-વિભાવથી પરિષદની ભૂલો પરત્વે ઢાંકપિછોડો કરવાનો પણ મહાદોષ રહેલો છે. તેવે પ્રસંગે પણ એમના સમવયસ્કો કે વડીલોને પરિષદનું હિત આગળ ધરી પહેલ કરવાનું સૂઝ્યું નથી. ઉદાહરણથી આ મુદ્દો સ્પષ્ટ થશે.

ઈતિહાસનો કહેવાતો પાંચમો ભાગ પ્રગટ થયો તે શું સાચેસાચ આખેઆખો પાંચમો ભાગ છે ? ના. એ સાડાચારમો છે. એટલે કે ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરની છેલ્લા દાયકાની કામગીરી ભલે ઓછી પણ એક આખા ભાગ જેવડી તો છે એવો ભ્રમ ઊભો કરી એનું ક્ષમાપાસું ઉપસાવી પ્રજાને છેતરવાનો આ નિર્ણય આમ તો પરામર્શન સમિતિનો હોઈ શકે. પણ તપાસ કરશો તો આ પાપનું નૈવેદ્ય પણ 'કૃષ્ણાર્પણ' કરવામાં આવશે એવી મને આશંકા છે.

ઉપરના ઉદાહરણથી એ સ્પષ્ટ થશે કે રઘુવીરની મૂર્તિ સ્થપાઈ એમાં રઘુવીરથી વિશેષ એમની મૂર્તિના બગભગતોએ એનો વધુ ગેરલાભ ઉઠાવ્યો છે એ બાબત કારણરૂપ છે. પરિષદનું હિત એ મૂર્તિ અને પેલા બગભગતો બેઉને રિવરફ્રન્ટ પ્રોજેક્ટમાં દાન કરી દેવામાં છે.

રઘુવીરે, સંસ્થાની સામૂહિક હેતુચિત્તને અભાવે પણ, પોતાના મુત્સદ્દીપણાના બળે, અંગત કલ્પના મુજબનું ઊડાન કરવા-કરાવવાની જે રોમેન્ટિક ખેવના સતત રાખ્યા કરી તે તેમનો વધુ એક મહાદોષ ! જેને પરિણામે, એમણે હંમેશાં સ્વેચ્છાએ એકલે હાથે ખેતર ખેડવાનો ઉપાડો લીધો, અને પરિષદના અન્ય સૌ સભ્યોએ ખેડટાણે આંખ આડા કાન કરતા રહીને સીઝન બેસતાં વરસોવરસ લીલોસૂકો પોંક ખાધો. કેટલાકે વળી પોંકને ખોરો પણ જાહેર કર્યો. ને કેટલાક આસપાસનાં બીજાં ખેતરો ભણી પણ વળ્યા. પણ પરિષદના ખેતરની વાત કરીએ તો ક્યારેક જ્યારે કેટલાકને ઓછો તો કેટલાકને વધુ પોંક મળ્યો, ત્યારે લાગતાવળગતાઓએ, એકલદોકલ, ખેડૂતસાહેબ પાસે પહોંચી જઈ પોતપોતાના ખોબા જેવડી રાવ નાંખી. ને મુત્સદ્દી ખેડૂતશ્રીએ એ અંગે પછીના વર્ષે ન્યાય કરવાનું વચન દઈ છૂટાછૂટા હોઈને પણ ભેગા જણાતા સૌને ખેતરને શેઢે બેસાડી રાખ્યા. આમ, સૌ કાલની આશાએ સાંકડમૂકડ અને અડખેપડખે ખેતરશેઢે બેસી રહ્યા. પણ કાલ કોણે દીઠી ?

જેને તમે 'ખેવના'થી 'આરપાર' લગી વિસ્તરેલી 'કમનસીબ' 'પરિષદગાથા' કહો છો તે 'નિરીક્ષક' સુધી જે

રીતે વિસ્તરી એમાં પરિષદના વિરૂપીકરણના એ યોજનાબદ્ધ તરકટનું રહસ્ય સમાયેલું છે એ કડી તમે સાવ ચૂકી ગયા છો. વળી, આ છમકલાને તમે તેજાબ-પરીક્ષણ ગણાવતા હો તો શાસ્ત્રીય ઢબે સંસ્થાની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરી તેને અંગે સચોટ ઉપાયો સૂચવવા સુધીની મારા જેવા એક અદના કારોબારી સભ્યની કોર કમિટીના હેવાલ અંગેની મહિનાઓની કામગીરીને તો તમે શું કહેશો ? પરિષદનું પોસ્ટમોર્ટમ ?

રમણભાઈ, પરિષદ અંગેની તમારી ટીકાના મુદ્દાઓ ‘આરપાર-નિરીક્ષક’ની પેલી ‘પરિષદગાથા’ના કાંકરા-કાદવથી સાવ ભિન્ન, ને ભિન્ન સ્તરના છે. તો પછી લાલ આંખે પરિષદની પ્રત્યક્ષ થવાને બદલે પીળા પત્રકારોની શૈલીમાં તમારી જ નિર્ભેળ દષ્ટિને તમે ‘પરિષદની આરપાર’ એવું શીર્ષક શી રીતે સોંપી શક્યા ? નહીંતર પછી, એ તમામ કાદવાસ્થળીની સાદૈંત છણાવટ કરી દૂધ ને પાણી અલગ તારવી બતાવવાની જવાબદારીમાંથી કેમ અળગા રહ્યા ? શાહી પ્રકાશના વાતોડિયા વાયરસ તમને પણ આમ અમસ્તા જ અડી લાગ્યાં કે શું ? હું તો આને નિરીક્ષકદોષ કહીશ.

સરવાળે, તમે સ્વીકારો કે ન સ્વીકારો, આપણા વતી હું તો સ્વીકારીશ કે પરિષદનો સ્પષ્ટ ને વાજબી વિરોધ કરવામાં આપણે એક દાયકો મોડા પડ્યા છીએ. તોય, બેટર લેટ થેન નેવર !

પરિષદે હવે શું કરવું તે વિશેના તમારા વિચારો સાથે જ મહત્ત્વના છે. શતાબ્દી પ્રકાશનશ્રેણી, વાર્ષિક ગ્રંથસૂચિ, સાહિત્યકોશ-સંવર્ધન, પરબ, સ્વાધ્યાયપીઠો, એચ. એમ. પટેલ અનુવાદકેન્દ્ર, પુસ્તકપ્રદર્શનો, પરીક્ષાપ્રવૃત્તિ અને છેવટે પરિષદના ઇતિહાસ વિશેનાં તમારાં તમામ નિરીક્ષણો સાથે હું સંપૂર્ણપણે સહમત છું. પણ...

...જો પરિષદ પાસે સમ ખાવા જેવડું પણ સધ્ધર વહીવટી માળખું બચ્યું હોય, તો તો હાલ ને હાલ આ બધાં નિરીક્ષણોને અમલમાં મૂકવા જેવાં છે. પણ, શું વાસ્તવિક ભોંય ઉપર આજે આમાંનું દસમા ભાગનું કામ કરવુંય સંભવ છે ? છેલ્લા દાયકામાં વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓના બારામાં ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરે જે ભોપાળું કાઢી બતાવ્યું છે એ પછી એ અંગે કશી આશા રાખવાને આપણી પાસે કારણ રહેતું નથી.

તમારી અપેક્ષા મુજબ પરિષદ માટે સાહિત્ય અને વિદ્યાવિસ્તાર માટેની કલ્પનાશીલ યોજનાઓ અંગે જ સક્રિય રહેવાનું હાલ એટલે અસંભવ છે કે તમે જેને વહીવટ-તંત્રની ‘આંતરિક ઘડભાંજ’ કહો છો તે કોઈ મામૂલી જવર નથી, બંદ

ફલૂ છે ! ગુજરાતની આ શતાયુ સંસ્થાને નામશેષ કરી શકવા એ પૂરેપૂરો સમર્થ અને સજ્જ છે !

આજના દિવસે જે કામ તાકીદનું બની રહે છે તે છે, ‘સંઘે શક્તિ કલૌ યુગે’ એ ન્યાયે નવેસરથી ખેતર ખેડવાનું. એ માટે પહેલાં બીજ, ને હળ અને પછી હાંકનારા ને વેંઢારનારા જોઈશે, ને પછી સારા વરસાદની ઉમેદ... અન્યથા, જેમ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું, તેમ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ભવિષ્ય પણ ધૂંધળું ને વધુ ધૂંધળું જ બનતું રહેવાનું એ વિશે મને લેશમાત્ર આશંકા નથી.

અમદાવાદ, ૨૪-૨-૦૬

— પરેશ નાયક

તા.ક. ક્યારેક પરિષદના ટ્રસ્ટીમંડળ અને ચૂંટાયેલી સમિતિઓ વચ્ચેની વિઘાતક ખાઈ વિશે પણ લખવું છે. શું કરું ? વખત નથી બચતો. બચે છે તે વીતંડાવાદી ‘નિરીક્ષકો’ ખાઈ જાય છે. એમને તમારી પેઠે ‘પ્રત્યક્ષ’ થતાં શીખવો ને !

— પરેશ.

૨

સ્નેહી મુ. રમણભાઈ,

‘પરિષદની આરપાર’ જોવાની ફરજ પડી અને એ પણ શતાબ્દીટાણે જ. સમૂહમાધ્યમોનો આભાર માનવો જોઈએ ! તમારા ‘પ્રત્યક્ષીય’ (અગ્રલેખ)માં એક ઊંડી નિસબત ચોક્કસ વરતાય છે જે તમારા પરિષદ સાથેના પૂર્વાનુસંધાનને કારણે તેમજ એક સાહિત્યિક ગ્રંથસમીક્ષાસામયિકના સંપાદકના નાતે હોવાનું પણ સમજાય છે.

મારા મતે પ્રશ્નની તેજાબપરીક્ષણ પ્રક્રિયા હાથ ધરવી જ હોય તો હજુ થોડા આગળ જવાની જરૂર છે. ગુજરાતી સાહિત્યકારની કોઈ ઊંચેરી ઇમેજ કેમ ઊભી થઈ આવતી નથી ? સાહિત્યકારોની જમાતને સમાજ કેમ ગંભીરતાથી લેતો નથી ? સમાજના જાહેર પ્રશ્નોની વેળાએ એ સ્વતંત્ર, સ્વાયત્ત અને ઊંચેરી બનીને બહાર આવેલો કદી દેખાયો છે ખરો ? હા, નામપૂરતા ઠરાવો કરીને તેણે ફાઇલ ઠીકઠાક જાળવી છે જે પુરાવારૂપે રજૂ કરી શકાય !

પરિષદ ગુણવત્તાનિયમનતંત્રની કામગીરી બજાવે તે અવશ્ય અપેક્ષિત છે. પરંતુ તેમ કરવા જતાં તેણે ચારેબાજુથી ઘણી બાદબાકી કરી છે અને તેનું આ પરિણામ છે. સુરેશ જોષી, નિરંજન ભગત, લાભશંકર ઠાકર જેવા ખરા સાહિત્યકારો એકકાળે વિમુખ હતા. તો બીજી તરફ ચંદ્રકાંત બક્ષી, સુરેશ દલાલ, ગુણવંત શાહ જેવા લોકપ્રિય-પ્રજાપ્રિય

સાહિત્યકારોને પણ વિમુખ કરાયા. રામમનોહર લોહિયા જેમને બગાઈ (gadfly) કહેતા તેવા હિંમત ખાટસૂરિયા, સરૂપ ધ્રુવ, હીરેન ગાંધી, મનીષી જાની, નીરવ પટેલ જેઓ સાહિત્યનો સામાજિક અનુબંધ સાબૂત રાખવા સક્રિય હતા તેમના મુદ્દાઓને સભાનપણે નજરઅંદાજ કરવામાં આવ્યા.

આજે હવે પરિષદ અમદાવાદમાં અને અધ્યાપકોમાં અટવાઈ ગઈ છે એમ કહીએ તો બહુમતીવર્ગને મારું જ લાગશે. અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્રના મેળાવડા જરૂર થતા રહે છે પરંતુ સાહિત્યકારનો સ્વતંત્ર અવાજ તમને ક્યાંય સંભળાય છે ખરો ? આ હોય ને તો વહીવટ અને બીજા પ્રશ્નો ગૌણ બની જાય. મકાન ને હોલ ને પ્રદર્શન ને 'પરબ' ને પ્રકાશન આ બધાં તો વાનાં છે પણ હું વાત 'પ્રાણ'ની કરું છું. ઘણા બધા તો ભાગબટાઈમાં પડ્યા છે. આ વ્યાખ્યાન અને આ નિમણૂક, આ ઇનામ અને આ પુસ્તક કે સંપાદન. વળી આ બધું ગુજરાતી અસ્મિતા મુજબ સૌજન્યપૂર્વક ને સિદ્ધતથી થાય છે. નહીં તો જાહેરજીવનને વરેલા અગ્રણીનો પગ સુધ્યાં 'ખોખરી ઝાલર'ને ઇનામ આપવાના કૂંડાળામાં કેવી રીતે પડે ?

એચ. એમ. પટેલ અનુવાદ પ્રકાશન કેન્દ્રનો ખ્યાલ સર્જનાત્મક ગુજરાતી સાહિત્યને બિનગુજરાતીઓ સુધી પહોંચાડવાનો હતો. ભંડોળ પણ ઊભું કરવાનું હતું. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના વિદેશસ્થિત કુટુંબીજનોએ દાન આપ્યું. બિનસર્જનાત્મક કૃતિઓના અનુવાદો અને અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી અને ભારતની અન્ય ભાષાઓમાંથી ગુજરાતી કરવાની દરખાસ્તો ઘણી આવતી રહી જે કામ કેન્દ્રએ નહોતું કરવાનું. વળી પ્રકાશનો કરીએ તો તેના વેચાણનું શું એવો હરહંમેશનો પ્રશ્ન તો મોં ફાડીને ઊભો જ હતો.

મારે અનુવાદકળા વિશે પ્રકાશન તથા અત્યાર સુધીમાં અંગ્રેજીમાં મુકાયેલા ગુજરાતી સાહિત્યની સૂચિનું કામ કરવું હતું. પછી કયું ગુજરાતી સાહિત્ય અગ્રમીતાના ધોરણે હાથ પર લેવું તેની યાદી તજજ્ઞોની મદદથી તૈયાર કરવી હતી. લાલુભાની સહાય મળતી હતી. વિનોદ મેઘાણીએ કરેલો અનુવાદ આવી દ્વિધાભરી પરિસ્થિતિમાં હાથ પર ન લઈ શકાયો તેનો રંજ મને કાયમ માટે રહેશે. નિરંજન ભગતનાં ચૂંટેલાં કાવ્યોનો અનુવાદ પ્રકાશિત કરી શકાયો તેનો બધો યશ કવિ અને અનુવાદકને જાય છે. પરિષદની અંદરોઅંદરની ખટપટ અને એમાં મિત્રોની સામેલગીરીએ મને અંદરથી ઘણો વ્યથિત કર્યો. હું માત્ર સમયાવધિ પૂરી થાય એની રાહ જોતો

રહ્યો અને અંતે રાજીનામું મોકલી આપ્યું.

જે પરિષદને બે-ત્રણ હજાર સભ્યો-ગ્રાહકોવાળું મુખપત્ર 'પરબ' હોય તે પોતાની સફાઈ પેશ કરવા બસો-પાંચસો શુભેચ્છક-ગ્રાહકોવાળા 'નિરીક્ષક'ના મંચનો ઉપયોગ કરવા જાય અને પેલા અગ્રણી વળી તેમ હોંશેહોંશે પરિષદપ્રીત્યર્થે બધું કરવા દે ! ઘણાબધા હિસાબો ગુજરાતના સાપ્તાહિક વિચારપત્રના ધોબીઘાટ પર ચૂકતે થયા હોવાનું કોણ નથી જાણતું ? જેમ પરિષદનું, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યકારોનું અને તેમ જ ગુજરાતના બૌદ્ધિકોનું અને તેના વિચારપત્રનું. આ malaise (અ-સ્વસ્થતા)ના મૂળિયાં ક્યાં ક્યાં ફેલાય છે તે જોઈ-જાણીને છળી મરાય તેવું છે.

'પરબ' તો નહીં કરી શકે કારણ તેની એક પરંપરા છે. 'પ્રત્યક્ષ' તેના નામને સાર્થક કરવાનો ધર્મ સુપેરે બજાવવા તત્પર જણાય છે ત્યારે તેને અભિનંદન અને આ થોડુંક લાંબું અને દૂરનું દર્શન નજરઅંદાજ ન થાય તે હેતુથી.

વડોદરા, ૨૦-૨-૦૬

— ડંકેશ ઓઝા

†

તંત્રીશ્રી,

'પ્રત્યક્ષ' (૫૬), ભાવનગર થઈને [અહીં] મળ્યું 'પ્રત્યક્ષીય'માં 'ભાવનાઓનું ગદ્ગદ ગાન' કહ્યું છે તે મેં પણ 'પરબ'માં અનુભવેલું.

પરિષદ વિશે તમે લખ્યું તેમ [સ્થિતિ] 'કમનસીબ' છે. મારા જેવાને દૂરથી જોતાં થાય કે આ કે તે વ્યક્તિને બદલે બીજી આવે તોય અત્યારે આથી વિશેષ કેટલુંક થઈ શકે એમ છે ? ઉ.જો.એ 'સંસ્કૃતિ' વિશે એવું કાંઈક લખેલું કે આપણા સમગ્ર લેખકસમૂહનું જે સ્તર (—મૂળમાં 'નૂર') છે તેથી ઊંચું કોઈ સામયિકનું ન હોઈ શકે. પરિષદ કે આપણી બીજી સંસ્થાઓ પણ એકંદરે આપણા સમાજનું જે સ્તર અત્યારે છે તેનાથી ઊંચે બહુ ન ઊડી શકે. સમાજનું એ સ્તર ઊંચું લાવવાના પ્રયાસો જેઓ કરે છે તેમણે જે વધુ જોર લગાવવું રહ્યું.

અમદાવાદ, ૨૪-૧-૦૬

— મહેન્દ્ર મેઘાણી

†

પ્રિય રમણભાઈ,

સ્નેહ-સ્મરણ

'પ્રત્યક્ષીય' (ડિસેમ્બર, ૨૦૦૫)ના સંદર્ભે બે વાત લખવાનું મન થયું; અને તે આ :

તમે કહો છો એમ, ખરે જ, આઠમો દાયકો પરિષદ-પ્રવૃત્તિની વિદ્યા-પ્રવૃત્તિના ઉજાશનો દાયકો છે; પણ પછીનો સમય તો નિસ્તેજ જ પ્રતીત થાય છે !

આમ તો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસક્રમ આવો ચઢાવ-ઉતાર દાખવે જ છે ! છતાં, છેલ્લા બે દાયકામાં કેમ એવી છાપ ઊભી થાય છે કે વહીવટી પાંખ ઇષ્ટ મુક્ત પ્રવૃત્તિને ગૂંચળાવે જ છે !?

શું વિદ્યા અને વહીવટ વચ્ચેનો ગજગ્રાહ ન જ મિટાવી શકાય ? વિદ્યા ઉદારતામુખી રહે અને વહીવટ તો વર્ચસ્વ-જમાવમાં જ સાર્થકતા ભાળે ? આ વિષમ પરિસ્થિતિ છે, અને તેનું નિવારણ વહીવટી પાંખે આંતરનિરીક્ષણ કરીને સત્વરે કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. તમારો આ ઊહાપોહ એનું આરંભબિંદુ બની રહ્યો.

વળી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આ શતાબ્દી પર્વ છે, ત્યારે સંસ્થાને ‘ગૂર્જર ભારતવાસી’ હોવાની પોતાની ઓળખ માટેની પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ રચવો જોઈએ. સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક આબોહવાનો સંચાર કરતા રહેવાની નેમ પરિષદનાં અનેક કાર્યોમાં સ્થાયી રહેવી જોઈએ. સર્જન-વિવેચન – સંશોધન – સંકલન જેવી વિદ્યાવિસ્તારની વૈયક્તિક અને વર્ગીય ધોરણે અત્ર-તત્ર થતી રહેતી પ્રવૃત્તિઓનું સમ્યક દષ્ટિએ સંયોજન કેવી રીતે હાથ ધરાય, એ દિશામાં પરિષદ-વહીવટ-પરિવારે સક્રિય ધ્યાન ઠેરવવું જોઈએ.

ગુજરાતીભાષી સારસ્વતો અંગત રુચિ-અરુચિનાં વલણોથી ગ્રસ્ત જણાય છે. ઠેકેદારોને ઉછેરવાની અને વળી સ્વતંત્ર રહેવાનું ઇચ્છતાને ઉપેક્ષાપૂર્વક, મોકો મળ્યો ઉપહાસથી ખસેડવાની પેરવી વિસ્તારવાનું વલણ છેલ્લા બે દાયકાથી ચાલ્યા કરે છે. સાહિત્યક્ષેત્રનાં ભુલાયેલાં સ્વજનો પાસેથી સ્મૃતિમંજૂષા ફંફોસવાની તક મેળવી, અલિખિત મનોગતોનું આકલન કરવાનો પ્રકલ્પ કોઈને સોંપાય તો ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસ’ હકીકતનિષ્ઠ બનાવી શકાય.

‘પરબ’ની ભૂમિકા મહત્ત્વની બની રહેવી જોઈએ. ઉત્તમ લેખનસામગ્રી માટે દિવાનોને નિમંત્રણ આપતા રહેવું અને સ્તંભો નક્કી કરીને વ્યાપક સાહિત્યલેખન/પ્રવૃત્તિને આવરી લેવાં એ કર્તવ્ય ‘પરબ’ બજાવે તો મોટી સંસ્થાનું મોટું સામયિક એ બની રહે. બાકી તો, વૈયક્તિક ભૂમિકાએ શરૂ થતાં ઘણાં સામયિકો કેટલાંક તો સંપદ્ (એસેટ)રૂપે નહીં પણ

આપણે માથે જવાબદારી(લાયેબિલિટી) રૂપે હયાત છે. આ છેલ્લા મહિનાઓમાં જ કેટલાંક નવાં સામયિકો શરૂ થયાં. કયા વિશેષ ધ્યેયથી ? એ સંજોગોમાંય ‘પરબ’નું ઉત્તરદાયિત્વ વધે છે. એ નહીં થાય તો કશો સેતુ જ નહીં રચાય.

આઠમા-નવમા દાયકાની પરસ્પર તુલના કરીને, પૂરી નિસબત અને ઉત્તરદાયિત્વથી, ‘પ્રત્યક્ષીય’માં ઉઠાવાયેલા પ્રશ્નો અને એ પરિસ્થિતિમાં બહાર આવવા માટેનાં અપાયેલાં ઇંગિતો સાથે હું સર્વથા સંમત છું.

કુશળતા પ્રાર્થું છું.

વડોદરા, ૩-૩-૦૬

– સુભાષ દવે

†

પ્રિય રમણભાઈ,

તમારું ‘પરિષદની આરપાર’ સંપાદકીય સૌ સંપ્રજ્ઞ સાહિત્યપ્રેમી વ્યક્તિને સ્પર્શી શકે તેટલું સજીવ અને મૂળગામી છે. તમે વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનાર એક ચેતનવંતી વ્યક્તિના કેન્દ્રથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સત્તાવાહી બેડોળ ચહેરાને સંચત સ્વરે હૃદયની ભાષાથી ઉઘાડો પાડ્યો છે. પરિષદની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલાં ગાબડાંઓનાં કારણ જાણવા માટે જે વેધક પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે તે ખૂબ જ જરૂરી હતા. તમારી ચિંતામાં સહભાગી થવા નિમિત્તે મારા વિચારો રજૂ કરું છું. તમારા સંપાદકીય નિમિત્તે આ વિચારો પ્રગટ કરવાની મને જે તક મળી છે તે બદલ હું તમારો આભારી છું.

મને એવું લાગે છે કે આપણે સૌએ ભેગા મળીને એક બૌદ્ધિક મંચની રચના કરવી જોઈએ. આપણે સૌ કલાપ્રિય છીએ પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે આપણી વચ્ચે બૌદ્ધિક સંવાદની કોઈ ભૂમિકા જ રહી નથી. એને કારણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ હોય કે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી હોય કે અન્ય કોઈ અંગત સાહિત્યિક વર્તુળો હોય તેમના સંચાલકોની સ્વહિતલક્ષી પ્રવૃત્તિઓનું દબાણ રહેતું હોય છે. સાહિત્ય અકાદમી સત્તા મેળવવાની હોંસાતોંસીને કારણે સરકારી વહીવટદારોના હાથ નીચે એક વહીવટી દફતર બની ગઈ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પણ મંત્રીપદ માટેની હોડ વચ્ચે એકબીજા પર થૂંકે ઉરાડવામાં જરાય સંકોચ દાખવ્યો નથી. અંગત સાહિત્યિક વર્તુળો સમાન વિચારની ભૂમિકા વિના તેમની પ્રભાવકતા ગુમાવી રહ્યાં છે. તમે નોંધ્યું છે તે મુજબ વહીવટદારોનો દાબ વધતો રહ્યો છે એટલું જ નહીં પણ તેમની પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરનારાઓને એ લોકો સતત હાંસિયામાં

ધકેલી દે છે. ચેતનશીલ સાહિત્યપ્રેમીનો આત્મવિશ્વાસ ક્ષીણ કરી નાખવાની કૂર રમતો રમે છે. હવે એ સત્તાભૂખ્યા સરમુખત્યારો તેમની તમામ મર્યાદાઓ વટાવી ચૂક્યા છે. આવી કટોકટીભરી પરિસ્થિતિમાં માર્ગ કાઢવા માટે એક બૌદ્ધિક મંચની રચના અનિવાર્ય છે.

વહીવટકારોની સત્તા માત્ર સાહિત્યિક સંસ્થાઓ પૂરતી મર્યાદિત નથી રહી પરંતુ ખાનગી ટ્રસ્ટ, ફાઉન્ડેશન, ધર્મ-સંતો અને આચાર્યો સુધી વિસ્તરેલી છે, ભરડો લઈને બેઠી છે. એક સવાલ હમણાં હમણાં મને ખૂબ જ સતાવ્યા કરે છે કે સાહિત્યકારો અને સાહિત્યપ્રેમીઓ આજે ઉમંગ અને ઉલ્લાસથી સાધુસંતો અને આચાર્યોની નિશ્રામાં ભેગા થતા જોવા મળે છે, તો તે બધા એવા કોઈ ટેકાઓ વિના માત્ર સાહિત્યપ્રીતિના બળે શા માટે સંવાદ કરતા નથી ? જો એ ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક અનુષ્ઠાનો કે પર્વો નિમિત્તે પરસ્પરથી જુદી જીવનભાવના અને સાહિત્યભાવના ધરાવનારા ભેગા થઈ શકે છે તો તેમાં કોનું ખેંચાણ નિર્ણાયક બનતું હોય છે તેનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. એવાં ખેંચાણો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ગતિમાન બન્યાં છે તેને કારણે વહીવટદારોના હાથ વધુ મજબૂત બન્યા છે. દરેક જૂથ જાણે એવું પુરવાર કરવા તત્પર બનવા લાગ્યું છે કે અમારે માથે પણ સાધુસંતો કે આચાર્યની છત્ર-છાયા છે ! સાધુ-સંતો અને આચાર્યો સમાજના મૂળધારો હોઈ પણ શકે પણ તેમની ભૂમિકા અને સંદર્ભો જુદાં છે. રાજા-મહારાજાઓ અને બાદશાહોના દરબારમાં કવિતાની વાણીનો ખુશામતખોરી માટે વાપરનારા લાલચુ અકવિઓ હતા તેમ આજે સ્પષ્ટવક્તાઓને અસ્પૃશ્ય ગણનારાઓ સાધુસંતોના પગમાં આળોટતા હોય છે. આવી ખોખલી મનોવૃત્તિને કારણે વહીવટદારોના હાથ મજબૂત બન્યા છે.

સંસ્થાઓના હોદ્દેદારો મહત્વાકાંક્ષીઓને તેમ જ ખુશામતખોરોને નાના મોટા લાભો પકડાવીને પોતાના ફાંસલા સખત કરી શકે છે. એ ફાંસલાઓથી ગરદન છોલાતી હોવા છતાં ઝૂકી ઝૂકીને સલામ કરનારાઓને કારણે વહીવટદારોનો દાબ વધ્યો છે. સાહિત્ય પરિષદ અને સાહિત્ય અકાદમીનાં સાહિત્યિક કાર્યોમાં જેમની પસંદગી થતી રહે છે તેમનાં નામોની યાદી બનાવીએ - કે નામસ્મરણ કરીએ તો અંદરનું ચિત્ર બહાર આવી જશે. એક જ નામનાં પુનરાવર્તનો અને કાર્ય કરવા માટે અશક્તિમાનોની ગણતરી કરવામાં પણ વહીવટનો રાજકીય ચહેરો દેખાશે. તેમની સત્તાને ઢીલી પાડવા માટે તેમના દ્વારા અપાતા લાભોનો દબતાપૂર્વક અસ્વીકાર

કરવો જોઈએ. ઇનામો અને એવોર્ડની નીતિરીતિને વખોડનારાઓ સંસ્થાઓએ ઇનામ માટે રજૂ કરેલાં ફોર્મ ભરતા જ હોય છે. ઇનામોના ટેકે વિદ્વાન તરીકે પંકાવા માટે કહેવાતા વિદ્રોહીઓ પણ કંઈ ઓછા નથી. જ્યાં સુધી સરકારી, અર્ધસરકારી કે ખાનગી સંસ્થાઓ તરફથી સાહિત્યતર ગુણવત્તાના બળે મળતા લાભો લેવાનો બહિષ્કાર કરવાનું વલણ જોર પકડશે નહીં ત્યાં સુધી પરિસ્થિતિમાં કશો ફેર પડશે નહિ.

વિનિપાતની આ આંધીથી બચવા માટે એક સંપ્રજ્ઞશીલ સંવેદનસભર બૌદ્ધિક સંવાદ માટે આતુર સહૃદયો મળે તે ખૂબ જ જરૂરી છે. નાનાં નાનાં મન-દુઃખ, ગમા-અણગમા કે કાલ્પનિક સ્પર્ધાભાવથી કુંઠિત બની જવા કરતાં ઉગ્ર મતભેદોની તાર્કિક ભૂમિકાઓ સાથે મળીશું તો જ સત્તાધીશો પર નિયંત્રણ લાવી શકીશું. બાજનજર એવા આ સત્તાધીશો સંનિષ્ઠ સહૃદયની દરેક પ્રવૃત્તિ પર ચાંપતી નજર રાખતા હોય છે. સંનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિકારોની આંતરિક શક્તિ કેમ તોડી નાખવી તેને માટે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિનો અંચળો ઓઢી લાભો આપવાના પેંતરા કરે છે. છેલ્લા દાયકાની આબોહવામાં આ સત્તાધીશોના વર્ચસ્વથી અનેક સહૃદયોની વચ્ચે લોખંડી દીવાલો ચણાતી રહી છે.

પણ આ એકીકરણનો આરંભ ક્યાંથી અને કેવી રીતે થશે તે પ્રશ્ન તો છે. એક સુવ્યવસ્થિત માળખું રચવા માટે તમે એક સંપાદક-આયોજક તરીકે વિચારગોષ્ઠિનું આયોજન કરો તો કેવું !

સાહિત્યિક સંસ્થાનાં તમામ જાહેર કાર્યોની તટસ્થ સમીક્ષા નિયમિતપણે કરાવી શકાય. સ્થાપિત હિતો સામે શસ્ત્ર ઉગામનારે સૌ પ્રથમ પોતે મરજીવો છે તે સભાનપણે સ્વીકારી લેવું પડે. દહીં-દૂધમાં પોતાનો પગ રાખીને સવાર-સાંજ રંગરૂપ બદલતા તકવાદીઓના સમૂહથી કશું નક્કર પરિણામ આવી શકે નહીં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની જન્મકુંડલીમાં વારે વારે રાહુ આડે આવવાની ઘટના બનતી જ આવી છે. પરિષદને સત્તાધીશોના પંજામાંથી છોડાવીને સાબરમતીને કિનારે તેનો વસવાટ કરાવ્યાને આજે અર્ધશતાબ્દી થવામાં છે ત્યારે ફરી અનેક રાહુ તેની ચંદ્રકલાને ગળી ગયા છે તો તેને પુનઃ કેવી રીતે મુક્ત કરી શકાય તેને માટે શ્રેણીબદ્ધ 'વિચારગોષ્ઠિ'નું આયોજન કરવાનું વિચારી શકાય. 'પરિસંવાદ', 'કાર્યશિબિર', 'જ્ઞાનસત્ર', 'વ્યાખ્યાનમાળા' જેવી સંજ્ઞાઓએ તેમની ગરિમા

ગુમાવી દીધી છે. આ સંજ્ઞાઓ બિનસાહિત્યિક હસ્તક્ષેપોને કારણે માત્ર વિધિવિધાનો બની જવા પામી છે.

વેરાન વગડામાં આકરા તાપમાં સળગતાં સુક્કાં ઝાડ જેવો સમય સાથે જ જિરવવો કઠિન છે પણ એવી વાસ્તવિકતાથી ભાંગી પડવું એ જ માનવ નિયતિનો ઇતિહાસ નથી. આરોહણ પણ તેની નિયતિ રહી છે. રહેવી જોઈએ.

વડોદરા, ૮-૩-૨૦૦૬

- જયેશ ભોગ્યાયતા

૨

સ્નેહીશ્રી રમણભાઈ,

આ વખતના 'પ્રત્યક્ષીય'માં તમે જાત નીચોવીને લખ્યું છે. 'પ્રત્યક્ષ' દ્વારા તમે જે આપી રહ્યા છો તે[નો આનંદ].... મારી અંગત ફિલસૂફી Individualismની. જ્યાં સંસ્થા ત્યાં જડતા, હૂંસાતૂંસી, rivalry, power war હોય. અલબત્ત, મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે એટલે Social Institutions (કુટુંબથી લઈને રાષ્ટ્ર સુધી) વગર ચાલે જ નહીં, પણ 'પ્રત્યક્ષ' તમે એક વ્યક્તિની હેસિયતથી ચલાવો છો એટલે જ આ ઊંચાઈએ લઈ જઈ શક્યા છો.

ગાંધીધામ, ૩૧-૧-૦૬

- માવજી સાવલા

૨

પ્રિય રમણભાઈ,

તમારું પરિષદ વિશેનું 'પ્રત્યક્ષીય' વાંચ્યા પછી આ પત્ર. મારે જે કહેવું છે તે મુદ્દસર મૂકું :

૧. કોઈ પણ સંસ્થા એ જે હેતુથી શરૂ કરવામાં આવી હોય એ હેતુ સિદ્ધ કરી ન શકે એવી હાલતમાં આવી જાય ત્યારે એ સંસ્થા એક પ્રકારની કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહી છે એમ કહેવાય. હું માનું છું કે પરિષદ અત્યારે આ પ્રકારની કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહી છે. પરિષદ, તમે કહ્યું છે એમ, ઓછી વિદ્યાપરક અને વધુ તંત્ર-પરક બની ગઈ છે. જો આમ ને આમ ચાલશે તો ભવિષ્યમાં એ એક સરકારી કચેરી બની રહેશે.

૨. સાહિત્ય પરિષદની આ પરિસ્થિતિ માટે કોણ અને શા માટે જવાબદાર છે એની ચર્ચા કરવાનો હવે કોઈ અર્થ નથી. આપણે બધા જ જાણીએ છીએ તેમ જ્યાં સુધી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા પરિષદના નિયામકપદે હતા ત્યાં સુધી પરિષદની વિદ્યાપ્રવૃત્તિઓ પ્રમાણમાં સારી રીતે ચાલી હતી. ત્યાર પછી રમેશ દવે એ ગુણવત્તા જાળવવામાં નિષ્ફળ ગયા છે.

૩. પરિષદ પર અત્યારે કોનું શાસન ચાલે છે અને

એ શાસન કેટલે અંશે ગુજરાતી સાહિત્યને પોષક બની શકે એમ છે એ વિષે પણ વધુ કંઈ કહેવાની જરૂર મને જણાતી નથી. ઘણાબધા મિત્રોએ એની વાત કરેલી છે અને હું એમની વાત સાથે સંમત છું. રઘુવીર ચૌધરી, ભોળાભાઈ પટેલ અને અન્યો પણ પોતે સર્જક છે, એમને વાણીસ્વાતંત્ર્ય શું છે અને સંસ્થાસ્વાતંત્ર્ય શું છે એની પૂરેપૂરી ખબર છે - એવું હું એમના સાહિત્યને વાંચીને કહી શકું છું. તેમ છતાં તેઓ, ખાસ કરીને રઘુવીર ચૌધરી અને ભોળાભાઈ પટેલ, એ મૂલ્યોનું જતન કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે એની હું સાબેદ નોંધ લઉં છું અને એવી આશા પણ રાખું છું કે એ ધર્મનું પાલન કરીને પરિષદને પ્રગતિશીલ બનાવશે. કનૈયાલાલ મુનશીએ પરિષદની શી દશા કરેલી એ વાતમાંથી ધડો લેવો જોઈએ. મુનશીના જમાનાએ એક ઉમાશંકર જોશી ઊભા કરેલા. આજે તો એવા ઉમાશંકર જોશી ઊભા થાય એવું લાગતું નથી. એ પરિસ્થિતિનો ગેરલાભ ન લેવાય એની કાળજી આ વડીલ સાહિત્યકારો લેશે તો યોગ્ય થશે.

૪. કેટલાય સાહિત્યકારો પરિષદથી નારાજ છે. કેટલાક જે રઘુવીર ચૌધરી, ભોળાભાઈ પટેલ કે એમના અનુયાયીઓને મળ્યું છે એ પોતાને નથી મળ્યું એટલા માટે નારાજ છે તો વળી કેટલાક પરિષદની વિચારસરણી અને જે રીતે એ વિચારસરણી અમલમાં મૂકવામાં આવી રહી છે એનાથી નારાજ છે. આમાંના પહેલા પ્રકારના સાહિત્યકારોને બાજુ પર રાખી બીજા પ્રકારના સાહિત્યકારોને પોતાની પડખે લેવા માટે પરિષદે પ્રયાસ કરવા જોઈએ. એ સાહિત્યકારો પરિષદ વગર પણ સારું કામ કરી શકે છે એ વાત પરિષદે ભૂલવી ન જોઈએ. આ સાહિત્યકારોને પરિષદ-વિરોધી સાહિત્યકારો તરીકે ન જોવા જોઈએ. એ સાહિત્યકારોને જો પરિષદની ચિંતા જ ન હોત તો એ એની ટીકા કરત જ નહિ. બની શકે કે એ સાહિત્યકારો પાસે પરિષદને ગતિશીલ બનાવવા માટે કોઈક નવા જ વિચારો હોય. હું માનું છું કે પોતાની ભાષામાં જ સર્જન કરતા સર્જક પાસે જતાં પરિષદે નાનમ ન અનુભવવી જોઈએ. મને બરાબર યાદ છે : વડોદરામાં વર્ષો પૂર્વે સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન યોજાયેલું ત્યારે રઘુવીર ચૌધરી સુરેશ જોષીને તેડવા આવેલા (હું અહીં જાણી જોઈને આમંત્રવા કે બોલાવવા શબ્દો નથી પ્રયોજતો). આરંભે સુરેશભાઈએ આનાકાની કરેલી. પણ પછી રઘુવીર ચૌધરીના આગ્રહને વશ થઈને એ પરિષદને સંબોધવા ગયા હતા. એ ઐતિહાસિક ઘટના વડોદરાના કેટલાક મિત્રો આજે

પણ યાદ કરે છે. (ઈચ્છું કે રઘુવીર ચૌધરીને પણ યાદ હોય.) હું જાણું છું કે પરિષદથી રિસાયેલા બધા જ સાહિત્યકારો સુરેશ જોષી નથી તેમ છતાં એમની પાસે જઈ, એમના અસંતોષનું કારણ સાંભળી, જો એ કારણ વાજબી હોય તો એને દૂર કરવામાં નાનમ શાની ?

૫. આ ઉપરાંત એવા કેટલાય સાહિત્યકારો છે જેમની સર્જનશક્તિમાં ઝાઝું કૌવત નથી પણ તેઓ ખડેપગે પરિષદની અર્થાત્ પરિષદ સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવોની સેવા કરવા તૈયાર હોય છે. પરિષદે એવા સાહિત્યકારોને આડકતરી રીતે પણ એક સંદેશો તો પહોંચાડી દેવો જોઈએ કે પરિષદમાં ખુશામતનું નહિ, સાચાં મૂલ્યોનું ચલણ ચાલે છે.

૬. પરિષદની સામે જે કંઈ ઊંડાપોહ થયો છે એ ઊંડાપોહને પરિષદે ગંભીરતાથી લેવો જોઈએ. તમે આટલાં સૂચનો કર્યાં. એ વાંચ્યા પછી મને એમ લાગ્યું કે એ સૂચનોનો અમલ કરવામાં પરિષદને કોઈ વાંધો ન હોવો જોઈએ. અને જો એમ હોય તો તમને એક પત્ર લખવો જોઈએ. ઊંડાપોહ કરનારને પરિષદવિરોધી ન ગણવો જોઈએ. મેં એક વાર રઘુવીર ચૌધરીની વિરુદ્ધમાં લખ્યું ત્યારે ઘણાએ મને રઘુવીરવિરોધી/પરિષદ-વિરોધી વગેરે બિરુદ્ધોથી નવાજેલો. અને એ પણ ખાનગીમાં. કોઈએ મારાં વિધાનોમાં રહેલો આકોશ જોયો ન હતો. આપણને આવી ટેવ પડી ગઈ છે. હું તો માનું છું કે પરિષદે પોતાને ગતિશીલ બનાવવા માટે સાહિત્યકારો પાસેથી તેમ જ સમાજના વિવિધ વર્ગો પાસેથી પણ સૂચનો મંગાવવાં જોઈએ અને એ સૂચનો પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. હું પરિષદનો પ્રમુખ હોઉં કે નિયામક હોઉં એટલા માત્રથી હું બીજાથી ચડિયાતો છું એવા કોઈ ભ્રમમાં મારે ન રહેવું જોઈએ.

૭. પરિષદે પૈસા નથી-ની બૂમો પાડવાનું પણ બંધ કરવું જોઈએ. પૈસા તો જોઈએ એટલા મળી રહે જો પરિષદ પુરવાર કરે કે એ પૈસાનો દુરુપયોગ નહિ થાય. અહીં દુરુપયોગનો અર્થ પૈસા ખવાઈ જવા એવો નથી કરવાનો. જે કામ માટે દાન મળ્યું હોય એ કામ જો ઉચ્ચ ગુણવત્તા ન જાળવે તો હું એને પણ પૈસાના દુરુપયોગ તરીકે જ ઓળખાવીશ. પરિષદે બીજું કશું જ નથી કરવાનું, પોતે જે કામ કરવા માગે છે એની એક યાદી બનાવી, એ માટે કેટલા ભંડોળની જરૂર છે અને જો એ ભંડોળ મળશે તો એ કામ પોતે કઈ રીતે પાર પાડવા માગે છે એટલું જ સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર છે. પરિષદ જો એકબે સારાં કામ કરશે તો ઘણા દાન

આપવા આગળ આવશે.

૮. પરિષદે ગુજરાતી ભાષા વિકાસ-કેન્દ્ર શરૂ કરવું જોઈએ. અને આ કેન્દ્રના નેજા હેઠળ પી.ટી.સી. યુવાન/યુવતીઓ માટે ગુજરાતી વ્યાકરણનો પ્રમાણપત્ર કોર્સ અને બી.એડ., એમ.એડ. થયેલાં યુવાન/યુવતીઓ માટે ગુજરાતી વ્યાકરણનો ડિપ્લોમા કોર્સ શરૂ કરવા જોઈએ. જે આ કોર્સોસ લે એને નોકરીમાં પાંચ ટકા ગ્રેસ આપવાની નીતિ સ્વીકારવા સરકારને ભલામણ કરવી જોઈએ. જો સરકાર એ ભલામણ સ્વીકારશે તો લોકો ગાંઠના પૈસા ખર્ચીને પણ આ કોર્સ કરવા માટે આવશે. એનાથી આજે નહિ તો કાલે ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ સુધરશે. આ ઉપરાંત કોલેજના અધ્યાપકો માટે ગુજરાતી ભાષાવિજ્ઞાનનો કોર્સ પણ આપવો જોઈએ. એટલું જ નહિ, પરિષદે સાહિત્ય-સિદ્ધાંત પર પણ ઉનાળુ કોર્સોસ શરૂ કરવા જોઈએ. અહીં (અમેરિકામાં) કોર્નેલ યુનિવર્સિટી એવા કોર્સોસ આપે છે જેમાં આખા જગતમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા હોય છે. તે પણ ઊંચી ફી ભરીને. આપણે પણ એવું કેમ ન કરી શકીએ ?

૯. છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પૂર્વ-પશ્ચિમનો ઝઘડો ચાલી રહ્યો છે. આ ઝઘડાએ હવે તો વરવું રૂપ લીધું છે. પૂર્વની તરફેણ કરનારા સુરેશ જોષી કે હરિવલ્લભ ભાયાણી જેવાની બેજવાબદાર ટીકા કરતાં બે વાર વિચારતા પણ નથી. આ પ્રકારના વિવેચકોને, બાકી હોય એમ, ટેકો આપનારા પણ મળી રહેતા હોય છે. આને કારણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક પ્રકારની અસહિષ્ણુતાનું વાતાવરણ ઊભું થયું છે. પરિષદે એ અસહિષ્ણુતાનું પ્રમાણ ઓછું કરવા કંઈક કરવું જોઈએ. બીજું કંઈ નહિ તો પુરોગામી સાહિત્યકારોનાં યોગ્ય મૂલ્યાંકનો થાય એવો સેમિનાર તો યોજાવો જોઈએ.

૧૦. મેં જોયું છે કે પરિષદનાં જ્ઞાનસત્રો અને અધિવેશનો એક પ્રકારનો મેળો બની રહેતાં હોય છે. હું માનું છું કે પરિષદે એમાંથી પણ બહાર આવવું જોઈએ અને જ્ઞાનસત્રો અને અધિવેશનોને ગંભીર સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ બનાવવી જોઈએ.

૧૧. ક. મા. મુનશી અને રઘુવીર ચૌધરી તથા ભોળાભાઈ પટેલ જેવા સાહિત્યકારોને કારણે સાહિત્ય પરિષદને ફાયદો પણ થયો છે અને નુકસાન પણ. જે ફાયદો થયો છે એનો આપણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પણ જે નુકસાન ગયું છે એ આપણે સ્પષ્ટ ચીંધી બતાવવું જોઈએ.

૧૨. સાહિત્ય પરિષદની પોતાની વેબસાઈટ હોવી જોઈએ. હવે પરબ અને અન્ય પ્રકાશનો પણ ઇન્ટરનેટ પર મૂકવાં જોઈએ, એટલું જ નહિ, આપણે જે કંઈ પ્રકાશનો કરીએ એમને યુનિકોડમાં કંપોઝ કરાવીને એની સી.ડી. પણ સાચવવી જોઈએ. યુનિકોડમાં સચવાયેલી ગુજરાતી ભાષાના ઘણા ઉપયોગો છે. માનો કે દસ વરસ પછી કોઈએ ગુજરાતી ભાષાનો ડેટા આધારિત શબ્દકોશ બનાવવો હશે તો એને એ પ્રકારની સામગ્રી કામ લાગશે. જે સાહિત્ય ટેકનોલોજીનો સ્વીકાર નહિ કરે એનો વિકાસ અટકી જશે. આપણે એક વાત સ્વીકારવી જોઈએ કે ટેકનોલોજી એ કેવળ યંત્રો નથી. ટેકનોલોજી માનવજાતની ઉત્ક્રાંતિ સાથે સંકળાયેલી છે.

આશા રાખું કે પરિષદ સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવો આ વણમાગ્યાં સૂચનો વિશે પણ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરશે અને પરિષદને બને એટલી વધારે ગતિશીલ બનાવશે.

ફિલાડેલ્ફીયા, ૧૮-૩-૨૦૦૬

- બાબુ સુથાર

r

પ્રિય રમણભાઈ,

કુશળ હશો.

પરિષદ-વિવાદને લક્ષતું તમારું 'પ્રત્યક્ષીય' વાંચ્યું. પરિષદની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી તમે દુઃખી છો એની સાથે મારા જેવા મિત્રોનેય સામેલ કરશો. પરિષદે સવેળા નહીં કરેલાં કામોની તમે વિગતપ્રચુર યાદી આપી છે તથા કરવા જેવાં કામોનો સંકેત કર્યો છે તેમાં પરિષદ પ્રત્યેની તમારી ખરેખરી નિસબત છતી થાય છે. વળી, સાહિત્યના પરિષદ પ્રકાશિત ઇતિહાસોના પુનઃ સંપાદનમાં કે કારોબારીના સક્રિય સભ્ય તરીકે તમે સંસ્થાને સતત મૂલ્યવાન માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું છે તેથી તમને પરિષદની નીતિરીતિ સામે ટીકા કરવાનો પૂરો અધિકાર છે.

તટે બેસીને તમાશો જોનારાની ટીકાથી તમારું 'પ્રત્યક્ષીય' અલગ છે. પ્રવાહમાં ઝુકાવ્યા વિના એની તાણનો અનુભવ ન થાય.

પરિષદને એચ. કે. કોલેજના નાનકડા ખંડમાંથી વિશાળ પ્રાંગણવાળા મહાલયમાં લાવનારાઓ ખરેખરા ધન્યવાદને પાત્ર છે. પ્રકાશ વેગડની મથામણના કારણે ચી. મં. ગ્રંથાલય જેવું નમૂનેદાર ગ્રંથાલય મળ્યું. એમની સેવાઓનો વધુ લાભ ન લઈ શકાયો તે ખરેખર દુઃખદ ઘટના છે. જ્યંત કોઠારીને પણ પરિષદ પ્રત્યે નારાજગી થઈ જાય એ હદે અનુભવ થયેલો એ પણ અમે જ્યારે વિદ્યાર્થી તરીકે સાંભળતા

ત્યારે દુઃખી થતા. સત્ત્વહીનોની ટોળી જમા થતી જાય, પદવાંછુઓ વડીલો ભીષ્મ પિતામહ થતા જાય ત્યારે વસ્ત્રાહરણની ઘટના ઘટે જ.

હું એટલું ચોક્કસ માનું છું કે પરિષદ કેવી હોવી જોઈએ એ એક આદર્શ છે. જેનો તુષ્ટિગુણ કદી સંતોષાય નહીં. મૂલ્યહાસના, સાહિત્યરુચિની ઓટના આ દિવસોમાં પરિષદને ઊની-આંચ ન આવે તેવું બને ખરું ? સંસ્થાની સિદ્ધિઓ જો સમૂહકાર્યની ફળશ્રુતિ છે તો સંસ્થાની મર્યાદાઓ પણ સામૂહિક જવાબદારીવાળી જ હોવી જોઈએ. એના માટે એકાદ વ્યક્તિની જવાબદારી હોઈ શકે નહીં.

અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં તો આપણી પરિષદ જરાય ઊતરતી નથી. આ જગ્યાએ જુદા જુદા અભિગમો ધરાવતા સર્જક-વિવેચકો એકમેકને હોંશથી મળે છે. પરિષદ સાથે સીધા નહીં સંકળાયેલા સર્જકવિવેચકો પણ પ્રસંગોપાત્ત સહકાર આપે છે. મને જ્યારે સાહિત્ય અકાદમી (દિલ્હી)ની ટ્રાવેલગ્રાંટ મળેલી ત્યારે હું કલકત્તા ગયેલો. 'બંગીય સાહિત્ય પરિષદ'નું અંધારેભર્યું ગ્રંથાલય, રેઢિયાળ તંત્ર, સાક્ષાત્ જોયેલું. એના કર્તાહર્તાઓ એકાદબે ચોપડી લખનારાઓ, વેપારવણજમાં ગ્રસ્ત મહાનુભાવો હતા ! ત્યાં મહત્ત્વપૂર્ણ તમામ સર્જકો પરિષદથી વેગળા રહે છે. જો આપણે ત્યાં પણ આવું થશે તો આપણા ગોવર્ધનભવનમાં પણ અંધારું થતાં વાર નહીં લાગે.

સંસ્થાઓ ચલાવવી અઘરી છે. એની વહીવટી અને વિદ્યાકીય બેઉ પ્રવૃત્તિઓ 'જડ' ન બની જાય તે માટે સહિયારો પ્રયાસ જરૂરી છે. આર્થિક મદદ માટે ઉદાર દાતાઓ ખોળવા, વિદ્યાકીય કામો માટે વિદ્વાનોને મનાવવા - બધું અઘરું હોય છે. વિવિધ અવાજોવાળાને એકીસાથે સાંભળવા/સંભાળવા એ તો એકાદ નાની સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા હોઈએ તોપણ ખબર પડે કે કેટલા વીસે સો થાય !

પરિષદની સિદ્ધિઓ સહિયારી છે તેથી એની મર્યાદાઓને સહિયારી માનીને નદીકિનારે નહીં પણ મહીં ઝુકાવીને મથીએ એ જ આજની ઘડીએ મને યોગ્ય લાગે છે. બાકી તો મત આપવાની તસ્દી ન લેતા માણસો ભ્રષ્ટ રાજકારણની જ્યાં ત્યાં ચર્ચા કરે છે તેવું લાગે છે.

તમારી જેમ સહુ પ્રવેશીને, ચકાસીને પ્રતિક્રિયા આપે તે જ સાચી ટીકા.

વ.ગોદરા; ૧૨-૨-૦૬

- ભરતના વંદન

r

આદરણીય રમણભાઈ,

તમારો તંત્રીલેખ ‘પરિષદની આરપાર’ પરિષદનાં સો વર્ષે ખરેખર તો દરેક ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમીઓને સ્પર્શે એવો છે. પરિષદનાં સો વર્ષે આ Cultural audit – સાંસ્કૃતિક હિસાબ કરવાનો, મંથન કરવાનો યોગ્ય સમય છે. તમારો લેખ પરિષદની સોઈ ઝાટકીને ટીકા કરી નાખવી એવા આવેશથી દૂર રહ્યો છે એથી આ મંથન પરિષદના તંત્રવાહકો વિધાયકરૂપે લે એમ ઇચ્છીએ. પણ ‘ખેવના’માં પરેશ નાયક લિખિત ‘પરિષદના પ્રાણપ્રશ્નો’ અનુષંગે ચાલેલી પત્રચર્ચા પણ તંત્રવાહકોને પ્રાણરૂપ જણાઈ નથી, કેમકે એમાંના કોઈએ ખુલાસો સુધ્ધાં કરવાની તસ્દી લીધી નથી. મને તમારો લેખ પણ આમ જ એળે જશે કે શું ? – એવી ભીતિ રહે છે, કેમકે તેઓ કશીયે ટીકા સાંભળવા ટેવાયેલા લાગતા નથી. સાચી રીત તો એ હતી કે પરિષદ પ્રજાની જ સંસ્થા હોય તો એની સામે ઊઠેલા પ્રશ્નો અંગે જવાબદાર વ્યક્તિએ સઘળી હકીકતોની સંદર્ભ સમેત સ્પષ્ટતા કરી હોત.

વિદ્યાપ્રવૃત્તિ જ પરિષદના કેન્દ્રમાં રહેવી જોઈએ. ઊંચી વિવેચન-સંશોધન સજ્જતા ધરાવતા વિદ્વાનો પરિષદથી દૂર થતા ગયા હોય તો એ વિશે પરિષદને કશું વિચારવાનું નથી ? વહીવટી માળખા અને નગણ્ય એવાં પરિષદ પદોથી દૂર હટીને આ સજ્જ પેઢીનો જે લાભ લેવાવો જોઈતો હતો એને ઉપેક્ષિત રાખવાનું વલણ સાહિત્યને માટે શોકકારક છે. એવા વિદ્વાનોના માર્ગદર્શન હેઠળ નવોન્મેષી સાહિત્ય સંશોધકોની પેઢી તૈયાર થાય, પરિષદ એનું પ્રેરકબળ બને, ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્યના જિજ્ઞાસુઓને માટે સંસ્થા એક વર્કશોપ જેવી બને એવા પ્રયત્નો થવા જોઈએ. પરિષદ એવું સુનિયોજિત તંત્ર, દર વર્ષે ઓછામાં ઓછી આટલી પ્રવૃત્તિઓ તો કરવી જ એવું સમયપત્રક ધરાવતું હોત તો જુદીજુદી દિશાની કોશપ્રવૃત્તિથી એ ધમધમતું હોત. બાળસાહિત્ય, ભાષાશાસ્ત્ર, લોકસાહિત્યથી માંડીને આધુનિક સાહિત્ય-વિષયક આજ લગી પ્રકાશિત થયા છે એનાથી વધુ સંદર્ભગ્રંથો એ તૈયાર કરી શકી હોત. પરિષદની આંખ સામે જ સદ્દર થયેલી વિશ્વકોશ સંસ્થાએ વીસ જેટલા દળદાર કોશગ્રંથો અને એટલા જ સંદર્ભગ્રંથો ગુજરાતના હાથમાં મૂકી આપ્યા છે. પરિષદે કરવા જોઈતા પ્રકલ્પો અન્ય સંસ્થાઓએ, વ્યક્તિગત સાહસે શા માટે કરવા પડે ભલા ? શક્તિઓને વેરવિખેર કરી નાખવાને બદલે એકસૂત્રે બાંધવાનું કામ પરિષદ દ્વારા થવું જ ઘટે. પ્રકાશિત પુસ્તકોના વ્યાપક પ્રસાર-પ્રચાર ને વેચાણ માટેના કોઈ આયોજન વિના સો પુસ્તકોના પ્રકાશનનો હવાઈ ખ્યાલ ભ્રામક નીવડી શકે એવો

જ છે. એના બદલે સાહિત્યના અલભ્ય દસ ગ્રંથો પરિષદ તદ્દન સસ્તી કિંમતે ઉપલબ્ધ કરાવી આપે તોય ઘણું. અરે, પાંચેક સાહિત્ય-સંશોધનના અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓને ફેલોશિપ આપીને, સંશોધનમાં પ્રેરીને એ ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરે તોયે બસ છે. એક દાયકાના પ્રકાશિત ગ્રંથોની સંપૂર્ણ સૂચિ પરિષદ પાસેથી મળવાની આશા નથી, કેમકે એવા દસ્તાવેજીકરણની, સંદર્ભ કેન્દ્ર રચવાની એની તૈયારી નથી. પ્રકાશ વેગડના આ બહુમૂલ્ય પ્રદાનને યાદ કરી વિધવિધ સૂચિઓ તૈયાર કરાવવાની પ્રેરકતા ક્યાંથી ઉછીની લાવવાની છે ?

૧૯૯૪માં ‘પરબ’ દ્વારા મળેલા ‘તુલનાત્મક કાવ્યશાસ્ત્ર’ના વિશેષાંક પછી ૧૯૯૭માં ‘ગ્રંથાવલોકન’ જેવો વિશેષાંક પ્રસિદ્ધ થયો છે. અન્ય સામયિકોની તુલનાને બાજુ પર રાખીએ પણ પરિષદના એક સામયિક લેખે એને ‘જ્ઞાનની અખૂટ પરબ’ કહેવામાં આવતી હોય અને એક પણ સાચવવા યોગ્ય વિશેષાંક ‘પરબ’ આપી ન શકે, કોઈ અતિથિ સંપાદકને પણ યાદ ન કરાય, એ સ્થિતિ જ આપણને સૌને ઘણુંબધું સૂચવી દે છે.

કાલોલ, ૧૫-૨-૦૬

– કિશોર વ્યાસ

r

પ્રિય મિત્ર રમણ સોની,

‘પ્રત્યક્ષ’ ઓક્ટો.-ડિસે. ૦૫ના અંકમાં છપાયેલું ‘પરિષદની આરપાર’ એ તમારું નિરીક્ષણ વાંચ્યું. ગુજરાતી વાક્યમય અને પરિષદના લગભગ તમામ સાચા ચાહકોના મંતવ્યનો એમાં પડઘો પડે છે. જમા-ઉધારનું સરવૈયું તમે તટસ્થતાથી છતાં સંવેદનાથી તારવ્યું છે. છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાથી પરિષદ ગુજરાતી સાહિત્યરસિક પ્રજાની વાજબી આકાંક્ષાઓને તોષતી નથી અને વિવિધ ‘પ્રપંચો’માં (બંને અર્થમાં) ગૂંચવાઈ ગઈ હોય તેવું તો લાગે જ – તેના સંચાલકોને સુધ્ધાં. બહુ ગંજાવર ભવન બિસ્માર થતું જોવા જેવો આ વ્યથાકર અનુભવ છે.

થયું તે થયું. હવે આ કળણમાંથી તેને બહાર કાઢી, વિદ્યા-વિસ્તરણનાં રૂડાં કામ કરતી કરીએ. બે-ચાર સૂચનો –

૧. સમારંભના ઠઠારાથી અને મોજમજાના જલસાથી સંમેલનોને મુક્ત રાખીએ.
૨. ગુજરાતી પ્રજા ધનસમૃદ્ધ છે પણ વાચનદરિદ્ર છે. અહીં ખાસ કોઈ વાચનરસિયા જ નથી. જેનો પનારો સાહિત્ય-સંશોધન સાથે છે, તે શિક્ષકો વાંચે છે ? (આ વ્યંગ નથી). જેનું કર્તવ્ય વાંચવાનું છે તે સાહિત્યના લાખો ઉચ્ચ શિક્ષણ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ વાંચે છે ?

સંપન્ન ધંધાર્થીઓ, ડોક્ટરો, વકીલો, ઊંચા હોદ્દા ધરાવતા અધિકારીઓ, ગૃહિણીઓ વાંચે છે ? હા, છાપાં ! ખાનપાન અને મનોરંજન સિવાય ગુજરાતીને – ગુજરાતના – મુંબઈ ઈ.ના તથા વિદેશ વસતાને – કંઈ રુચતું જણાતું નથી.

૩. પરિષદનું પહેલું અને પરમ કામ ગુજરાતીઓને વાચન કરતા કરવાનું છે. નગદ પુસ્તકો, ઉત્તમ સામયિકો નિષ્પન્ન કરી, પ્રદર્શનો યોજી, શહેરે શહેરમાં કાર્યક્રમો યોજી, કોલેજો – યુનિ.ઓમાં પહોંચી. રીતસરની ઝૂંબેશ ચલાવવી પડે. અને આ કોણ કરે, જો પરિષદ ન કરે તો ? અને આ ન કરે તો પરિષદ બીજું શું કરે ? અને આ જો કરે; ઉત્તમ કૃતિઓ વંચાય, ખરીદાય, ચર્ચાય, તો પછી બધું જ આપોઆપ થવાનું – વિવેચન ને સંશોધન ને શિબિર ને સંમેલન ને ભાષાઅધ્યયન ને સંજ્ઞાકોશ વગેરે વગેરે.
૪. ગુજરાત પાસે ધનિકો છે, સંપત્તિ છે, સાધનસુવિધા છે. માગો તે મળે. એનો ઉચિત સુંદર વિનિયોગ કરી ઉત્કૃષ્ટ વાઙ્મયનો ઘેર ઘેર, ચોરેચોટે, શાળાએ શાળાએ, મંદિરે ઉત્સવે, મેળે નવરાત્રિએ પ્રચાર ન થાય ? દસ વરસમાં સારાં પુસ્તકો ચપોચપ ઊપડે, એવું કરે તો જાણીએ કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જીવે છે, ધબકે છે.

રાજકોટ, ૧૩-૨-૨૦૦૬

– મહેશ ધોળકિયા

૨

માનનીય રમણભાઈ,

હમણાં હમણાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં સો વર્ષ નિમિત્તે લખાણો પ્રગટ થાય છે. એમાં મોટે ભાગે ફરિયાદનો સૂર, અણગમો, આક્ષેપો, રદિયા વગેરે દેખાય છે. તે પરિસ્થિતિમાં, આપે પરિષદની સારી બાજુઓ પણ જોઈ તેથી એ સંસ્થાના સામાન્ય સભાસદ તરીકે આનંદ થયો. સાથોસાથ આપે – શું કરવું, કેમ કરવું, શું થવું બાકી છે એનો અણસાર પણ આપ્યો છે.

તમારું લખાણ વાંચતાં એમ પણ થયું કે મૂળ પ્રશ્ન શું છે, ક્યાંથી પ્રગટ્યો છે – એ નિદાન બાકી લાગે છે.

પરિષદ એક ટ્રસ્ટ છે. તેના અંગે ફિક્કર કરવા જેવું લાગે તો ચેરિટી કમિશનરને જણાવાય. પરંતુ પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર અવસાન પામે તો મરણનોંધની બે લીટી પણ ભાગ્યે છાપતાં પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમો પરિષદ વિશે અગ્રલેખો કેમ લખે છે તે પ્રશ્ન તમને ન થયો ?

આપણે જાણીએ છીએ કે છેલ્લા બેત્રણ દશકથી જાણીતી-માનીતી સંસ્થાઓ પર કબજો જમાવવા માટે રાજકીય વિચારધારાનો આશરો લઈ ઘૂસણખોર તત્ત્વો સક્રિય થયાં છે ને આવું અતિક્રમણ ભારતભરમાં ચાલે છે. યુનિવર્સિટી હોય કે સાહિત્ય અકાદમી હોય કે અધ્યાપક સંઘ જેવા નાના એકમ હોય; અથવા ભોપાલના કલાભવનથી લઈને જે.એન.યુ. જેવી સંસ્થા હોય – ટૂંકમાં ગ્રાંટ-ભક્ષી જીવો કલા, શિક્ષણ કે સાહિત્યની સંસ્થાના કેન્દ્રમાં ધસી જવા તત્ત્વર હોય છે. કલા કે શિક્ષણના છબ પ્રેમીઓની આ ચેષ્ટા ચાલતી હોય છે – લોકતંત્ર કે સ્વાયત્તતાને નામે. પરંતુ ડૉ. ભાયાણી કહેતા હતા એમ સ્વાયત્તતા આપણને રાસ નથી આવતી ! આપણી સાહિત્ય અકાદમીનો કયો હોદ્દેદાર અકાદમીની પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિમાં સંપાદક કે અનુવાદક નથી બન્યો ? એવું જ બને છે અભ્યાસક્રમ સમિતિઓમાં.

બીજો મુદ્દો છે – લોકશાહી પારદર્શિતા સંસ્થાના વહીવટમાં હોવી જોઈએ, તેવી આપણી અપેક્ષા. મૂળમાં આ વિભાવના જ અધૂરી છે. લશ્કરમાં, શિક્ષણમાં, કલામાં ટોળું કહે તેમ નહીં તેનો તજજ્ઞ કહે તેમ થવું જોઈએ. જ્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં, તજજ્ઞ ગણાતા લોકો તો પરિષદમાં ફરકતા પણ નથી. સત્ત્વશીલ લોકો કે સર્જકો દૂર રહેશે તો શૂન્યાવકાશ પૂરવા અલ્પસત્ત્વ પરિબળો હંમેશાં તૈયાર હોય છે. એટલે, થાય છે કે આપે સૂચવ્યાં છે તે પરિષદનાં કાર્યો કોણ કરાવશે ? કેવી રીતે કરાવશે ? આ ચિંતા સહિયારી બનવાનું બીજું કારણ પણ મળે છે. એક મુરબ્બીએ – લાભશંકર પુરોહિતે – એક વાતચીતમાં મને કહેલું કે ‘સત્ત્વશીલ હોય કે અલ્પસત્ત્વ હોય, સહુને મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખવાનો, વિકસાવવાનો અધિકાર છે !’ પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા વિકસવાને બદલે વકરે તો ?

છેલ્લે એક વાત એ કે સો વરસ દરમિયાન પરિષદે એટલો વિકાસ સાધી લીધો કે તે અદોદળી બની ગઈ છે. પ્રકાશન, સંપાદન, સંશોધન, પરિસંવાદ, ઇનામ, અધિવેશન, ચૂંટણી... એ બધું જોતાં મારા જેવાને લાગે કે પરિષદ એક કેન્દ્રવાળી નહીં પણ અનેક કેન્દ્રો વાળી – નાના નાના એકમો વાળી હોય. બાકી એક જ સ્થળે અને સમયે સાથે રહેતો સંઘ સો વરસ સુધી બધાં કાર્યોમાં સતત ગુણવત્તા જાળવતો રહે એ અપેક્ષા વધારે પડતી છે.

જામજોધપુર, ૧૦-૨-૨૦૦૬

– મનોજ રાવળ

૨

માનનીય શ્રી રમણભાઈ,

‘પરિષદની આરપાર’ શીર્ષક હેઠળ આપે પરિષદ વિશે ઘણા સુંદર મુદ્દા ચર્ચામાં આવરીને જે સચોટ માર્ગદર્શનરૂપે દર્શાવ્યા એ માટે ધન્યવાદ.

એક વાત ખાસ કે પરિષદ એક અદના ભાવક-ચાહકને પણ પોતીકી સંસ્થા લાગે તેમ કરવાની તાતી જરૂર છે. મેં એકવાર, ‘પરબ’ના વાચકોના પત્ર-વિભાગમાં ઘણા વિચારણીય વિચારો-મંતવ્યો પ્રગટ થયેલા છે તે સંકલિત કરીને પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કરવાં જોઈએ – એવો એક પત્ર પરિષદના તંત્રવાહકો, ‘પરબ’ના સંપાદક, પરિષદના પ્રમુખને, જવાબી કાર્ડ સાથે, લખેલો. એનો ન તો ઉત્તર સાંપડ્યો કે ન એ પત્ર ‘પરબ’માં પ્રસિદ્ધ થયો. મારા લખવામાં કદાચ સાહિત્યિક ભાષા-શૈલી ન હોય એ વાત સ્વીકારું છું પણ મારા એક સ્પષ્ટ મંતવ્ય અંગે ઉત્તર મળવાની આશા ન રાખીશું ?

ખેવના, ઉદ્દેશ, પ્રત્યક્ષ, કુમાર, શબ્દસૃષ્ટિ વગેરે સામયિકોના સંપાદકો વાચકોના યોગ્ય મંતવ્યને સ્થાન આપે છે. મારાં મંતવ્યોને પણ સ્થાન મળેલું છે. વળી, ‘આધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞાકોશ’ પ્રગટ થયો ત્યારે મેં ઉછી-ઉધારના ચૈસા મેળવી એ ખરીદેલો ને વાંચીને કેટલાંક સૂચન સંપાદક શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાને લખી જણાવેલાં કે તરત જ એમણે લાગણીભર્યો ઉત્તર લખ્યો તથા કોશનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવા માટે મને ધન્યવાદ પાઠવવા સાથે આગામી નવી આવૃત્તિવેળા સૂચિત સુધારો કરવાની હેયાધારણ આપેલી.

પરિષદ જો અદના સાહિત્યરસિકની સંસ્થા હોય તો એની પાસેથી પણ આવી ઓછામાં ઓછી અપેક્ષા તો રાખી શકાય ને ?

પરિષદનાં જ્ઞાનસત્રો, અધિવેશનોની ગતિવિધિ જેવા આખા કાર્યક્રમને માટે તટસ્થ સમીક્ષિત અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થાય તો મારા જેવો અદનો ભાવક પણ એનો દિશાદોર પકડી શકે. એટલે આપના એ મુદ્દાને હું સંપૂર્ણ સમર્થન આપું છું.

ભુજ, ૩૧-૧-૨૦૦૬

– બાબુલાલ ગોર

†

તંત્રીશ્રી,

ઑક્ટો. – ડિસે. ૨૦૦૫ના અંકના ‘પ્રત્યક્ષીય’માં કંઈ વધુ ચર્ચાને ઉશ્કેરે એવું લાગતું નથી – તમારી વાત સાથે

મોટે ભાગે સંમત થવું જ પડે. પણ તમે આંગળી મૂકીને બતાવેલાં કેટલાંક દર્દો જ લા-ઇલાજ !

તમે વહીવટી શિથિલતા પરત્વે સંકેત કર્યો. સાચી વાત. પણ સમગ્ર વહીવટીતંત્ર પર કોઈ સુપ્રિમો (વહીવટી સુપ્રિમો, બંધારણીય નહીં) નીમવાનું કેમ સૂચવાય નહીં ? ત્રણેક વર્ષ અગાઉ મારી પાસેથી, નિમંત્રણ આપીને, શતાબ્દી ગ્રંથમાળા માટે વાર્તાસંગ્રહની હસ્તપ્રત મંગાવવામાં આવેલી. તેથી મારા વ્યવસાયિક પ્રકાશકને બદલે મેં પરિષદને આપી તેમ છતાં ‘પરામર્શન થયા પછી યોગ્ય લાગે તે નિર્ણય થશે’ એવો જવાબ ! ને પછી ધ્રુજારી બતાવી એટલે ‘અરે હોય કંઈ ! એ તો ખાલી પ્રોસીજર જ’ એવો જવાબ. વળી પાછો એક કાગળ : ‘પરામર્શન બાકી !’ અરે, નિમંત્રણ આપો પછી શેના બબ્બે પરામર્શન ? ભલે, છેક હમણાં (જાન્યુ. ૨૦૦૬માં) સમાચાર છે કે, બટર તૈયાર થઈ જશે પણ છાપવાનું તો કોઈનું દાન મળ્યા પછી જ બનશે ! ભલા માણસ, કોઈને જમવા બોલાવીએ પછી, ‘બેસો શાંતિથી, લોટ-પાણી-લાકડાં આવશે ત્યારે રસોઈ થશે’ એમ ના કહેવાય. બધું ‘રેડી’ હોય તો જ હાકલો કરાય. વહીવટી શિથિલતા જ નહીં, ઉદાસીનતાનો મારો આ જાત-અનુભવ. એટલે જ, આનો ઇલાજ તે કોઈ સત્તાધારી વહીવટી વડો નીમવો તે.

અમદાવાદ, ૨૪-૧-૨૦૦૬

– રજનીકુમાર પંડ્યા

†

પ્રિય રમણભાઈ,

‘પ્રત્યક્ષ’ (ઑક્ટો.-ડિસે. ૨૦૦૫)નું સંપાદકીય વાંચ્યું. પરિષદને સો વર્ષ પૂરાં થયાં છે ત્યારે એનું આવું સચોટ, સ્પષ્ટ અને છતાં સંક્ષિપ્ત સિંહાવલોકન તમારા સિવાય કોણ આપી શકે ? લાગતું તો ઘણાને હશે, પણ પરિષદના કેન્દ્રમાંથી બહાર ફેંકાઈ જવાના ભયે લખે કોણ ?

આમાં તમામ મુદ્દાને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. પરિષદે કરવા જેવાં ઘણાં કામો કર્યાં છે તેમ ઘણાં રહી પણ ગયાં છે, પરિષદના ઘણા પુરસ્કારો-પારિતોષિકો પરસ્પર અથડાય છે એ મુદ્દો પણ ખરે જ વિચારણા માગે છે. તમે એટલું સરસ રીતે, સ્પષ્ટ રીતે અને સર્વાંગી લખ્યું છે કે કંઈ ઉમેરવાનું બાકી રહી જતું નથી. ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

ભુજ, ૨૭-૧-૨૦૦૬

– રજનીકાન્ત સોની

†

પરિચય મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમાલોચના માટે પ્રકાશકો અને લેખકો તરફથી મળેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

સ્વીકાર-મિતાક્ષરી વિભાગને હવે પુસ્તકનો થોડોક વધુ પરિચય આપતા પરિચય-મિતાક્ષરી વિભાગરૂપે રજૂ કરવાનું રાખ્યું છે. આ પરિચય પુસ્તકની પ્રકાશન-વિગતો ઉપરાંત વિષય-સામગ્રીના પણ વધુ નિર્દેશો આપશે. અલબત્ત આ સંક્ષિપ્ત લખાણો મંતવ્યલક્ષી નહીં પણ વસ્તુ-વિગત-લક્ષી રહેશે. એ પછી અવલોકન-સમીક્ષા માટે આમાંથી જ પુસ્તકો પસંદ થશે. મળેલાં સર્વ પુસ્તકોને પ્રાથમિક પરિચયથી આવરી લેવાના જરૂરી પ્રયોજનથી આ ઉપક્રમ કર્યો છે. —સંપાદક

કવિતા

ક્રિચન પોએમ્સ (અંગ્રેજી) – ધીરુબહેન પટેલ. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૦૮, રૂ. ૭૫ • ૨સોડાના વિષયને કેન્દ્ર કરીને નારી-સંવેદના આલેખતી ૧૦૦ અંગ્રેજી કાવ્યરચનાઓ.

ખખડતી ખંચે કવિતા કોણ ? – સંપા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૫; ડે. ૨૨૪, રૂ. ૫૦ • લાભશંકર ઠાકરની ચંદ્રકાન્ત શેઠે ચૂંટેલી ૧૧૬ કવિતાનો સંગ્રહ – સંપાદકના અભ્યાસલેખ સાથે.

ગજેન્દ્રનાં મૌક્ટિકા – સંપા. રમણલાલ યાજ્ઞિક. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પુ.મુ. ૨૦૦૪; ડે. ૨૦૬, રૂ. ૧૨૫ • સ્વ. ગજેન્દ્ર બુચની રચનાઓના ૧૯૨૮માં થયેલા મરણોત્તર સંપાદનનું અકાદમીએ કરેલું 'યથાતથ પુનર્મુદ્રણ'. ૬૦ કાવ્યરચનાઓ ઉપરાંત આ સંગ્રહમાં કવિનાં કેટલાંક ગુજરાતી-અંગ્રેજી ગદ્યલખાણો પણ સંચિત છે. આરંભે ગજેન્દ્ર બુચના જીવન-કવન વિશેનો અભ્યાસલેખ છે.

ચૂં... ચૂં... ચૂં... ચૂં... મ્યાઉ... – વિરંચિ ત્રિવેદી. પ્ર. લેખક, વડોદરા, ૨૦૦૫; મુખ્ય વિકેતા શબ્દલોક, અમદાવાદ. કા. ૭૨, રૂ. ૪૦ • ચાળીસ બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ.

છોડીને આવ તું... – રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કિન'. આર.આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૧૨, રૂ. ૭૦ • ૧૦૦ ગઝલ-રચનાઓનો સંગ્રહ.

ત્રિવેણી ગઝલ – ભૂપેન્દ્ર શેઠ 'નીલમ'. પ્ર. હંસાબહેન શેઠ, જામનગર, ૨૦૦૫; ડે. ૨૪, રૂ. ૨૫ • કવિની ગુજરાતી ગઝલ રચનાઓ – એના હિંદી-ઉર્દૂ અનુવાદો સાથે. ઉર્દૂ અનુવાદ સતીન દેસાઈએ કરેલા છે.

નાયાબ નગીને – ભૂપેન્દ્ર શેઠ. અમૃતા પ્રકાશન, અમદાવાદ; કા. ૧૧૬, રૂ. ૧૦૦ • ભૂપેન્દ્ર શેઠની પચાસ ગુજરાતી

ગઝલરચનાઓ – એના (સતીન દેસાઈએ કરેલા) ઉર્દૂ અનુવાદો સાથે.

પડઘા ને પડછાયા વચ્ચે – ચંદ્રકાન્ત શેઠ. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ડે. ૧૮૫, રૂ. ૫૦ • પોતાની ચૂંટેલી ૧૭૧ કાવ્યકૃતિઓનો, સર્જનની કેફિયત સાથેનો સંગ્રહ.

પરવાજકી ઓર – ભૂપેન્દ્ર શેઠ. અમૃતા પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૪; કા. ૬૮, રૂ. ૬૦ • હિંદી ગઝલો.

પવન પગથિયાં – સંપા. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૪; ડે. ૧૨૮, રૂ. ૭૫ • મનુભાઈ ત્રિવેદી 'સરોદ'ની કવિતામાંથી સંપાદિત કરેલી ૧૧૦ કાવ્યકૃતિઓ – સંપાદકે કરેલા અભ્યાસલેખ સાથે.

પ્રેમ – ભૂપેન્દ્ર શેઠ. પ્ર. હંસાબહેન શેઠ, જામનગર, ૨૦૦૫; અર્ધકાઉન પૃ. ૮૦ રૂ. ૨૫ • 'પ્રેમવિષયક શે'રો.'

ફૂલડાં ફૂલપરીનાં – ભૂપેન્દ્ર શેઠ. પ્ર. હંસાબહેન શેઠ. ૨૦૦૫; ડે. ૪૨, રૂ. ૨૫ • બાળકાવ્યો.

વિરતિ, હું અને તું – મહેન્દ્ર અમીન. અરવરવ પ્રકાશન, પ્રાંતિજ, ૨૦૦૬; ડે. ૧૯૨, રૂ. ૧૫૦ • કવિના અગાઉના સંગ્રહોમાંથી પણ પસંદ કરેલી તથા એ પછીની કાવ્યરચનાઓનો સંગ્રહ.

વાર્તા

અનુઆધુનિક વાર્તાસૃષ્ટિ – સંપા. મોહન પરમાર. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૧૯૨, રૂ. ૮૫ • ગુજરાતની ૧૧ 'અનુઆધુનિક' વાર્તાઓનું સંપાદન. સંપાદકે આરંભે અભ્યાસલેખ અને છેલ્લે દરેક વાર્તાના આસ્વાદો મૂક્યા છે ને વાર્તાકારપરિચયો કરાવ્યા છે.

કઉતુક – મધુ રાય. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૫; ડે. ૨૧૨, રૂ. ૫૦ • મધુ રાયની 'હરિ' જૂથની તેમજ અન્ય ૨૬ ટૂંકી વાર્તાઓ જેમાં થોડીક પૂર્વજ્યાત પણ સમાવેલી છે.

દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ – સંપા. મોહન પરમાર. પાર્શ્વ, અમદાવાદ,

૨૦૦૫; કા. ૧૬૮ રૂ. ૮૦ • આ વિષયની ૧૧ વાર્તાઓનું સંપાદન. આરંભે અભ્યાસલેખ અને અંતે વાર્તા-આસ્વાદો અને કર્તાપરિચયો.

નારીની કથા : પુરુષની લેખિની – સંપા. દર્શના ધોળકિયા. હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; રૂ. ૨૮૦, રૂ. ૧૬૦ • ધૂમકેતુથી દશરથ પરમાર સુધીના પુરુષ લેખકોની નારીવિષયક વાર્તાઓમાંથી ૨૬ વાર્તાઓનો સંપાદિત સંગ્રહ. આરંભે સંપાદકે લખેલા 'પુરુષ લેખકોની વાર્તાઓમાં નારીસંવેદન' અભ્યાસલેખ સાથે. દરેક વાર્તાને છેડે એના મૂળ સ્ત્રોતના નિર્દેશો કરેલા છે. **ફટફટિયું – સુમન શાહ**. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬; રૂ. ૨૨૪, રૂ. ૧૦૦ • લેખકની ૧૫ ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ. છેલ્લે પોતાની વાર્તાઓ વિશેની લેખકની કેન્દ્રિયત, 'અનુવચન' રૂપે મુકાઈ છે. **ફ્લેમિન્ગો – પન્ના નાયક**. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૪; રૂ. ૧૨૮, રૂ. ૮૦ • લેખિકાની ૨૩ ટૂંકીવાર્તાઓનો સંગ્રહ – બધી વાર્તાઓમાં ગુજરાતી પાત્રોનો સ્થળ/જીવન-પરિવેશ અમેરિકા છે એ આ વાર્તાઓનો લક્ષણ વિશેષ છે.

બકુલેશની વાર્તાઓ – સંપા. શરીફા વીજળીવાળા. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૪; રૂ. ૧૮૨, રૂ. ૫૦ • વીસમી સદી પૂર્વાર્ધના ગુજરાતી વાર્તાકાર બકુલેશ (રામજી અર્જુન ગજકંધ)ની વાર્તાઓમાંથી ૧૩ વાર્તાઓનું સંચિત સંપાદન – આરંભે સંપાદકનો મૂલ્યાંકનલક્ષી અભ્યાસલેખ; અંતે બકુલેશના વાર્તાસંગ્રહો અને વાર્તાઓની યાદી.

મણિલાલ હ. પટેલની વાર્તાસૃષ્ટિ – સંપા. માય ડિયર જયુ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૧૭૨, રૂ. ૮૦ • મણિલાલ પટેલની વાર્તાઓમાંથી ૨૦ વાર્તાઓનું સંપાદન-અભ્યાસલેખ સાથે.

મોપાસાંની વાર્તાસૃષ્ટિ – અનુ. જિતેન્દ્ર દેસાઈ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૨૧૫, રૂ. ૧૦૦ • મોપાસાંની, 'સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ' વિષયની ૨૨ વાર્તાઓનો ગુજરાતી અનુવાદ.

મોહન પરમારની વાર્તાસૃષ્ટિ – સંપા. માય ડિયર જયુ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૧૮૬, રૂ. ૮૦ • મોહન પરમારની વાર્તાઓમાંથી ૧૭ વાર્તાઓનું ચયન – સંપાદન, સંપાદકીય અભ્યાસલેખ સાથે.

સંજીવની – માય ડિયર જયુ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૧૭૬, રૂ. ૮૫ • ૧૮ વાર્તાઓનો સંગ્રહ – આરંભે વાર્તા-વિષયક થોડીક વિચારણા અને અંતે એમની કેટલીક વાર્તાઓ વિશે વિવેચકોના વિવેચન-પ્રતિભાવો.

સંસાર – સંપા. અસ્મા માંકડ. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૪; રૂ. ૨૨૪, રૂ. ૫૦ • ગુલાબદાસ બ્રોકરની

વાર્તાઓમાંથી ૨૦ વાર્તાઓનું ચયન – અભ્યાસલેખ સાથે.

નાટક

આધુનિક ગુજરાતી એકાંકીઓ – સંપા. ઉત્પલ ભાયાણી. ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૧; રૂ. ૧૪૮, રૂ. ૧૨૦ • ૧૧ ગુજરાતી એકાંકી નાટકોનો સંચય – અભ્યાસલેખ સાથે.

કરંગે યા મરંગે – પ્રકાશ ત્રિવેદી. એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ, ૨૦૦૫; કા. ૧૨૫, રૂ. ૭૦ • ગાંધીજીને વિષય કરતું ઇતિહાસ લક્ષી ત્રિઅંકી નાટક.

દસ્તો, પિંજર, ખાલ, કબૂતર – હરીશ નાગેચા. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૨૩૨, રૂ. ૧૨૫ • 'પાંચ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય નાટકો અને ત્રણ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય નાટકોની પટકથાઓ.'

નિબંધ, લેખ, ચરિત્ર

કાંકરીચાળો ને પથ્થરમારો – ચંદ્રકાન્ત શેઠ. આર.આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૧૨૬, રૂ. ૭૦ • વિનોદાત્મક ૩૦ લેખો-નિબંધો.

ગુજરાતી નિબંધસૃષ્ટિ – સંપા. કિશોરસિંહ સોલંકી. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; રૂ. ૧૮૨, રૂ. ૧૦૦ • ગુજરાતી નિબંધોનું સંપાદન – સંપાદકીય લેખ સાથે.

જેઓ કંઈક મૂકી ગયાં – જિતેન્દ્ર દેસાઈ. આર.આર. શેઠ., મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૨૪૨, રૂ. ૧૨૫, • મુદ્રણ – પ્રકાશન-પત્રકારત્વ – શિક્ષણ લોકસેવાનાં ક્ષેત્રોમાં પ્રદાન કરી ગયેલા કેટલાક દિવંગત મહાનુભાવો વિશેના ચરિત્ર-લેખો.

મારું પ્રિય પુસ્તક – સંપા. સુરેશ દલાલ. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬; રૂ. ૩૭૫, રૂ. ૨૨૫ • મારું પ્રિય પુસ્તક વિશે ૧૦૦ જેટલા લેખકોના પ્રતિભાવો-લેખો.

માતૃ-પ્રદક્ષિણા – સંપા. દીપક મહેતા. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫; રૂ. ૧૮૮, રૂ. ૧૨૦ • મા વિશેનાં વિવિધ લેખકોનાં ચરિત્ર-આલેખનો.

શ્રુતસેવી શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના સાંનિધ્યમાં – રસીલા કડીઆ. પ્ર. ચંદ્રકાન્ત કડીઆ, જૈન બોર્ડિંગ, ડ્રાઇવ ઇન રોડ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬; ડબલ કાઉન ૧૮૪, રૂ. ૨૦૦ • પ્રાચીન હસ્તપ્રતો ને એની લિપિઓના જાણકાર, પંડિત મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના શિષ્ય, સમગ્ર કારકિર્દી હસ્તપ્રતવિદ્યા-સહાયક ને શિક્ષક રહેલા સ્વ. લક્ષ્મણભાઈની કામગીરીનો પરિચય

આપતું ને વાર્તાલાપો દ્વારા એમનું ચરિત્ર આલેખતું પુસ્તક.

લોકસાહિત્ય : સંપાદન, સંશોધન, વિવેચન

T અરવલ્લીના લોકદેવો – સંપા. નવજી ડાભી. શિવશંકર યુનીલાલ જોશી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, ભાટિયા નિવાસ, ફોર્ટ, મુંબઈ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૨૮, રૂ. ૬૦ • ખેડબ્રહ્મા – બનાસકાંઠાના ડુંગરી ભીલોના શ્રદ્ધાપાત્ર દેવો, દેવસ્થાનકો, પૂજાવિધિ આદિની માહિતી આપતું ને આ દેવોનાં કેટલાંક સ્તુતિગીતોનું સંપાદન.

અરવલ્લીનાં ઔષધો અને લોકવૈદ્યો – સંપા. વીરચંદ પંચાલ. શિવશંકર જોશી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૨૮, રૂ. ૬૦ • અરવલ્લીના આદિવાસી વિસ્તારના કેટલાક લોકવૈદ્યો સાથેની મુલાકાત – પ્રશ્નોત્તરીઓ અને એને આધારે ઔષધો આદિની વિગતોની તારવણી – સંપાદન.

ગરાસિયા લોકોત્સવ : ગોર – સંપા. વીરચંદ પંચાલ. શિવશંકર જોશી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૨૮, રૂ. ૬૦ • બનાસકાંઠાના આદિવાસી વિસ્તારના ગોર = ગોરીવ્રતના વિધિ, પરંપરાની ભૂમિકા સાથે એ બોલીઓનાં ગોરનાં ગીતોનું સંપાદન, છેલ્લે શબ્દાર્થકોશ.

સોખલા ગરાસિયાના હગ અને દેવરો – સંપા. નવજી ડાભી. શિવશંકર જોશી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૨૦૦૫; ડે., ૧૨૮, રૂ. ૬૦ • ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠા જિલ્લામાંના સોખલા ગરાસિયાઓના લોકોત્સવો હગ (= માનતા, બાધા) અને દેવરો-નાં લોકગીતોનું સંપાદન. છેલ્લે શબ્દાર્થકોશ.

સોખલા ગરાસિયાનાં દિવાળી ગીતો અને વાર્તા – સંપા. નવજી ડાભી. શિવશંકર જોશી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૨૦૦૫; ડે. ૨૫૬, રૂ. ૧૨૦ • સંપાદન – અભ્યાસની ભૂમિકા સાથે દિવાળી ગીતો, વાર્તાઓનું સંપાદન, શબ્દાર્થકોશ સાથે.

સોખલા ગરાસિયાનાં હોળી ગીતો – સંપા. વીરચંદ પંચાલ. શિવશંકર જોશી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૨૮, રૂ. ૬૦ • સંપાદન – સંશોધનની ભૂમિકા તથા એ પ્રદેશના હોળી-ઉત્સવની વિગતો સાથે હોળી ગીતોનું સંપાદન. છેલ્લે શબ્દાર્થકોશ.

સોખલા ગરાસિયાની વહી-વાર્તા – સંપા. વીરચંદ પંચાલ. શિવશંકર જોશી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૨૮, રૂ. ૬૦ • એ વિસ્તારમાં આસો-કારતકમાં કહેવાતી મૂળ બોલીમાંની વહી વાર્તાઓ અને એનાં માન્ય ગુજરાતીમાં રૂપાંતરો. અભ્યાસ-સંશોધનની ભૂમિકા સાથે.

T પહેલાં આઠ પુસ્તકોનું પ્રાપ્તિસ્થાન : સારાભાઈ ધર્મશાળા, માનસરોવર સામે, અંબાજી (બનાસકાંઠા).

ગોપીચંદ – ભરથરીની વાર્તા – સંપા. ભગવાનદાસ પટેલ. શિવશંકર જોશી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૨૦૦૫; ડે. ૫૧૬, રૂ. ૨૫૦ • ‘આદિવાસી સભ્યતાની શોધ ભણી’ નામે ૫૦ પૃષ્ઠના અભ્યાસલેખ સાથે, સંપાદિત કરેલી ‘ગોપીચંદ-ભરથરી’ અને બીજી દસ આદિવાસી વાર્તાઓ – મૂળ બોલીમાં ને એના માન્ય ગુજરાતીમાં રૂપાંતર સાથેનું સંપાદન. (વાર્તાઓમાં અનેક ગીતો પણ ગૂંથાયેલાં છે.) છેલ્લે, વાર્તાવાર શબ્દાર્થસૂચિ.

ગ્રામીણ અને આદિવાસી કંઠપરંપરા – હસુ યાજ્ઞિક. પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; વિક્રેતા : ગૂર્જર, અમદાવાદ. ડે. ૧૭૨, રૂ. ૧૦૦ • ઝવેરચંદ મેઘાણીએ અને ભગવાનદાસ પટેલે કરેલાં આદિવાસી કંઠપરંપરાની કૃતિઓનાં સંપાદનોનું વિવેચન-મૂલ્યાંકન કરતા અભ્યાસલેખોનો સંગ્રહ.

Study in the Tribal Literature of Gujarati – હસુ યાજ્ઞિક, નયન સૂર્યાનંદ લોકપ્રતિષ્ઠાન, મુંબઈ, ૨૦૦૪; ડે. ૨૩૨, રૂ. ૧૨૫ • ભગવાનદાસ પટેલે કરેલાં સંપાદનો-સંશોધન વિશેના અભ્યાસલેખો. અંગ્રેજી અનુવાદ નારાયણ એમ. કંસારા.

વિવેચન

અછાંદસમીમાંસા – ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬; ડે. ૧૨૮, રૂ. ૭૦ • ગુજરાતી કવિતામાં પ્રવર્તતા અછાંદસની પચીસેક કવિઓનાં કાવ્યોને લઈને તપાસેલી વિવિધ તરાહોને આધારે ઉપસાવેલી અછાંદસમીમાંસા. આરંભે અછાંદસ અંગે લેખકની (કોણે ?) લીધેલી એક મુલાકાત.

કાવ્યજિજ્ઞાસા અને ગદ્યછંદમીમાંસા – અનુ. નગીનદાસ પારેખ. સમ્યક્ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; વિક્રેતા : ગૂર્જર, અમદાવાદ, ડે. ૨૦૮, રૂ. ૮૦ • નગીનદાસ પારેખે બંગાળીમાંથી કરેલા અનુવાદો ‘કાવ્યજિજ્ઞાસા’ (અતુલચંદ્ર ગુપ્ત), તેમજ અબૂસઈદ અયૂબના ત્રણ લેખો તથા ‘ગદ્યછંદમીમાંસા’ના રવીન્દ્રનાથ તેમજ પ્રબોધચંદ્ર સેનના ત્રણ લેખો. એનું અનિલા દલાલે કરેલું સંકલન.

કિશોર જાદવ અધ્યયનગ્રંથ – સંપા. કિશોર જાદવ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; [ડે. ૨૮૦, રૂ. ૧૮૦ • કિશોર જાદવનાં નવલકથાઓ-વાર્તાસંગ્રહો અને એમની વાર્તાકલા; એમનું વિવેચન અને સંપાદન – અંગેના વિવિધ અભ્યાસીઓના વિવેચનલેખોનું સંકલન અને સંપાદન.

ગઝલ – શકીલ કાદરી. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૪૨, રૂ. ૭૫ • ગઝલ વિશેના લેખકના શોધનિબંધનાં, સ્વરૂપચર્યાનાં બે પ્રકરણો સમાવતો લઘુગ્રંથ.

ગુજરાતી નવલકથા : ફેર વિચારણા - જશવંત શેખડીવાળા. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૯૨, રૂ. ૧૨૦ • ગુજરાતની કેટલીક જાણીતી નવલકથા કૃતિઓનું પુનઃમૂલ્યાંકન કરતા લેખો. ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનું અધ્યાપન - સંપા. મણિલાલ હ. પટેલ, કિશોરસિંહ સોલંકી. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬; ડે. ૧૪૮, રૂ. ૧૦૦ • ગુજરાતી સાહિત્ય અને સાહિત્ય અધ્યાપન અંગેના વિવિધ લેખોના લેખોનું સંકલન - સંપાદન. પ્રતિભદ્ર - ભરત મહેતા. પ્ર. લેખક, વડોદરા, ૨૦૦૫; વિક્રેતા : રાવલ પબ્લિકેશન, પાટણ, ડે. ૨૩૮, રૂ. ૨૦૦ • દક્ષિતપીડિત મનુષ્યોની સંવેદનાને વાચા આપતી ગુજરાતી, ભારતીય અને વિદેશી વાર્તા-નવલકથા કૃતિઓ વિશે અભ્યાસલેખો. પ્રતિભાવકથા - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી. પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; વિક્રેતા : ગૂર્જર, કા. ૨૩૨, રૂ. ૧૦૦ • વિવિધ વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ. પ્રવચનો - હરિવલ્લભ ભાયાણી. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૧૬, રૂ. ૮૦ • સ્વ. હરિવલ્લભ ભાયાણીના ભારતીય સાહિત્યસિદ્ધાંત, સંશોધન-વિવેચન, કાવ્યવિવેચન, ભાષાવિજ્ઞાન વિશેના વક્તવ્યરૂપ લેખોનું રમેશ આ. ઓઝાએ કરેલું સંકલન. રંગભૂમિ ૨૦૦૪ : ઉત્પલ ભાયાણી. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૨૦, રૂ. ૮૦ • ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી રંગભૂમિ અને નાટકો વિશેના લેખો. શબ્દને સથવારે - પ્રભાશંકર ફડકે. પ્ર. નિમિષ ફડકે, અંજાર-કચ્છ, ૨૦૦૬; વિક્રેતા : અક્ષર ભારતી, અંજાર અને સાહિત્ય પરિષદ ભવન, અમદાવાદ, ડે. ૧૯૪, રૂ. ૧૦૦ • કેટલાક કચ્છી લેખકો અને કચ્છી કવિતા વિશેના તથા 'મેઘદૂતના ગુજરાતી અનુવાદો' આદિ વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ. શબ્દગંધા - હર્ષદ ત્રિવેદી 'પ્રાસન્નેય' પ્ર. લેખક, વડોદરા, ૨૦૦૫; વિક્રેતા : આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, કા. ૨૧૨, રૂ. ૧૨૦ • લેખકના સિદ્ધાંતલક્ષી તેમજ પ્રત્યક્ષ વિવેચનના લેખો. [પદ્યવાર્તાકાર] શામળ - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૨૫, રૂ. ૮૦ • શામળ અને એના સર્જન વિશેના લઘુગ્રંથ.

અન્ય :

[ફિલસૂફી, ધર્મ, માનસશાસ્ત્ર, વૈદ્યકીય વિજ્ઞાન, મુલાકાતો સર્વસંગ્રહો.]

અબ તો બાત ફૈલ ગઈ (પન્ના નાયક) - સંપા. સુરેશ દલાલ. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬; ડે. ૨૩૬, રૂ. ૧૭૫ (ડોલર ૧૫) • પન્ના નાયકનાં કાવ્યો, વાર્તાઓ, નિબંધો, ચરિત્રો, કેફિયત - આદિમાંથી પસંદ કરેલી કૃતિઓનો સંપાદિત સંગ્રહ. જાદુઈ ચિરાગ : મન - હરેશ ધોળકિયા. ગોકુળ ક્રિયેશન, ૧૦૪ ઉમિયાનગર, માંડવી (કચ્છ), ૨૦૦૫; ડે. ૩૨, રૂ. ૨૫ • ચિંતનલક્ષી સર્ગગ લેખ.

બાળઉછેરમાં બાળસાહિત્યનું સ્થાન - ઈશ્વર પરમાર. પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, ૨૦૦૫; ડે. ૫૬, રૂ. ૩૫ • બાળસાહિત્યનાં દષ્ટાંતો ગૂંથીને બાળકની માનસિક માવજતની આવશ્યકતા ચીંધતું પુસ્તક. આ લેખન પરિષદ વ્યાખ્યાનરૂપે થયેલું.

ભાગ્યવંતી ધરા શ્રેણી - ડૉ. મનુ જી. આર. આર. શેઠ, મુંબઈ - અમદાવાદ, ૨૦૦૨; પ્રત્યેક પુસ્તિકા કા. ૩૨, દરેકના રૂ. ૨૦ • ડૉક્ટર તરીકેના અનુભવથી અયોગ્ય ઉપચારો સામે સાવચેતી દર્શાવતી ને યોગ્ય સૂચનો કરતી ૨૦ પુસ્તિકાઓ : પ્રથમોપચારમાં શું ન કરવું ?, ગર્ભાવસ્થામાં શું ન કરવું ?, બાળઉછેરમાં શું ન કરવું ?, ઘરગથ્થુ બીમારીઓ, ઓપરેશન કરાવવું છે ?, શરીરને જીવવા દો, દાંતમાં ચાંદી ?, બત્રીસલક્ષણી બત્રીસી, દર્દે દાસ્તાન, ઊંઘની આલમ, આપણા મસાલા, નો એક્સ-રે, નો સોનોગ્રાફી, નો એમ.આર. આઈ., લેબટેસ્ટ કરાવવો છે ? ટીકા લગાઓ, આ કીડની બગડે જ કેમ, શિવામ્બુજ, મનદર્પણ, નિર્વાણયાત્રા.

શેતાનનો શબ્દકોશ - સંપા. અનુ. પ્રકાશ વેગડ. આર.આર. શેઠ. મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫; કા. ૧૨૦, રૂ. ૭૦ • કેટલાક ગુજરાતી શબ્દોના વિલક્ષણ ને રમૂજલક્ષી અર્થો આપતા કોશના રૂપે લખાયેલું હાસ્યપુસ્તક.

સંતોનું સાંનિધ્ય - કાર્તિકેય ભટ્ટ. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫; ડે. ૧૩૬, રૂ. ૮૦ • કેટલાક સંતોના સાંનિધ્યનો મહિમા-અનુભવ આલેખતા લેખો.

સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર : ૮, ૯, ૧૦ - રાધેશ્યામ શર્મા. રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; પ્રત્યેક ગ્રંથ ડે. ૪૪૦, પૃષ્ઠ, પ્રત્યેકના રૂ. ૩૦૦ • પ્રત્યેક ગ્રંથમાં ૪૫-૫૦ જેટલા સાક્ષરો સાથેની પ્રશ્નોત્તરી અને ભૂમિકા રૂપે લેખકે કરેલાં એમનાં સંક્ષિપ્ત ચરિત્રાંકનો.

૦૦૦